

**Regionalne konzultacije znanstvenika/ca o inicijativi za osnivanje
Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima
u post-jugoslavenskim zemljama (REKOM)**

10. siječnja/januara 2009.
Zagreb, Hrvatska
Organizator: Documenta, Zagreb

Dnevni red

- 9:00-9:30 **Uvodne riječi organizatora**
Vesna Teršelič, Documenta
Nataša Kandić, Fond za humanitarno pravo
- Pregled održanih konzultacija civilnog društva o mehanizmima
utvrđivanja i kazivanja činjenica o ratnim zločinima počinjenim u
post-jugoslavenskim zemljama i predstavljanje inicijative za
osnivanje REKOMa**
- 9:30 – 11:00 **Uloga i odgovornost znanstvenika/ca za utvrđivanje i javno
iznošenje činjenica o ratnim zločinima; pregled sadašnjih
regionalnih programa, prepreka u suradnji, mogućnosti razvoja:
sudionici i sudionice konzultacija**
- Moderator: Eugen Jakovčić, Documenta
- 11:00 – 11:30 Pauza
- 11:30 – 13:00 **Nastavak rasprave**
sudionici i sudionice konzultacija
- Moderator: Aleksandar Trifunović, Medijski projekat *Buka*
- 13:00 – 14:30 Ručak
- 14.30 – 15:30 **Nastavak rasprave**
sudionici i sudionice konzultacija
- Moderatorica: Jelena Simić, Fond za humanitarno pravo

15.30 – 17:00

Zaključci i preporuke

Moderator: Eugen Jakovčić, Documenta

Učesnici

Red.br.	Ime i prezime	Organizacija/Institucija
1.	Albert Bing	Hrvatski institut za povjest, Hrvatska
2.	Aleksandar Saša Zeković	Istraživač kršenja ljudskih prava, Crna Gora
3.	Alit Asović	Međunarodni forum Crna Gora, Crna Gora
4.	Ante Nazor	Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar domovinskog rata, Hrvatska
5.	Bojan Tončić	E-novine, Srbija
6.	Branislav Radulović	Udruženje pravnika Crne Gore, Crna Gora
7.	Daliborka Uljarević	Centar za građansko obrazovanje, Crna Gora
8.	Davor Marijan	Hrvatski institut za povjest, Hrvatska
9.	Dragoljub Todorović	Advokat, Srbija
10.	Dražen Lalić	Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatska
11.	Enes Milak	Muzej II Zasjedanja AVNOJ-a, Jajce, BiH
12.	Esad Rahić	Historičar, Srbija
13.	Haki Kasumi	Institut za istoriju Kosova, Kosovo
14.	Haris Halilović	Fakultet kriminalističkih nauka, Univerzitet u Sarajevu, BiH
15.	Igor Graovac	Hrvatski institut za povijest/Dijalog, Hrvatska
16.	Ivo Goldstein	Odsjek za povjest, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatska
17.	Jasmina Najdovska	Fondacija Institut otvoreno opštstvo, Makedonija
18.	Jasminka Hasanbegović	Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu, Srbija
19.	Jusuf Osmani	Arhiv Kosova, Kosovo
20.	Kruno Kadrov	Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta, Univerzitet u Zagrebu, Hrvatska
21.	Lino Veljak	Filozofski fakultet, Univerzitet u Zagrebu, Hrvatska
22.	Midhat Izmirlija	Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu, BiH

23.	Milka Milosavljević	Pravnica, Kosovo
24.	Nejra Nuna Čengić	Centar za interdisciplinarnе studije, Univerzitet u Sarajevu, BiH
25.	Nikola Samardžić	Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Srbija
26.	Redžep Škrijelj	Istoričar, Srbija
27.	Renata Jambrešić Kirin	Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatska
28.	Shkëlzen Maliqi	Centar za humanističke studije <i>Gani Bobi</i> , Kosovo
29.	Srđan Vukadinović	Centar za društvena istraživanja, Crna Gora
30.	Tanja Lončar	Republika, Srbija
31.	Vlasta Jalušić	Mirovni institut Ljubljana, Slovenija
32.	Zdenka Pantić	Međunaradni centar za rehabilitaciju žrtava torture, Hrvatska

Posmatrači

	Ime i prezime	Organizacija/Institucija
33.	Ljiljana Canjuga	Udruga dragovoljaca i veterana domovinskog rata Zagreb
34.	Veljko Vičević	Udruga dragovoljaca i veterana domovinskog rata Zagreb
35.	Milivoj Dul	Potjeh - Izmir
36.	Gordan Bodog	Izmir
37.	Mašenjka Bačić	H-alter
38.	Staša Zajović	Žene u crnom
39.	Vjekoslav Magaš	Zbor braniteljskih udruga Domovinskog rata grada Zagreba
40.	Vojko Ivica	Altruist Centar
41.	Dževad Mahmutović	Meister Tuzla
42.	Ivan Pšenica	Savez udruga obitelji zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja
43.	Ivan Pandža	Hrvatski vojni invalidi domovinskog rata rada Zagreba

44.	Josip Jurčević	Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
45.	Kemal Bukvić	Izmir
46.	Ana Miškovska Kajevska	University of Amsterdam
47.	Sara Lalić	Centar za mirovne studije
48.	Ana Kvesić	Europski dom Vukovar
49.	Marijana Cvrтка	Slobodna Dalmacija
50.	Jasmin Alić	Fakultet kriminalističkih nauka, Univerzitet u Sarajevu
51.	Ana Marija Vidaković	Centar za mirovne studije
52.	Ines Pletikos	
53.	Igor Kekez	Altruist Centar
54.	Monika Marušić	Otvoreni radio

Uvodničari, moderatori i organizatori

- 55. Nataša Kandić, Fond za humanitarno pravo
- 56. Vesna Teršelič, Documenta
- 57. Eugen Jakovčić, Documenta
- 58. Aleksandar Trifunović, Buka
- 59. Jelena Simić, Fond za humanitarno pravo

Uvodne riječi organizatora

Pregled održanih konzultacija civilnog društva o mehanizmima utvrđivanja i kazivanja činjenica o ratnim zločinima počinjenim u post-jugoslavenskim zemljama i predstavljanje inicijative za osnivanje REKOMa

Vesna Teršelič: Dobar dan, dobro jutro. Puno vam hvala što ste došli na ove konzultacije. Posebno zahvaljujem onima koji su stvarno došli izdaleka, iz Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Srbije, pa iz Makedonije ili sa Kosova, iz Slovenije. Ove današnje konzultacije su šesnaeste u nizu, jednog dugog procesa koji je počeo u svibnju/maju 2006., forumom u Sarajevu. I nakon njega uslijedila su još tri foruma, u veljači 2007. u Zagrebu, pa u veljači/februaru 2008 u Beogradu i napokon u listopadu/oktobru u Prištini/Prishtinë. I na svim forumima smo govorili o tome kako što konstruktivnije skupa raditi na utvrđivanju činjenica, s tim da smo na početku procesa puno češće koristili riječ istina, al' baš ovdje u Zagrebu, kada smo u naslov našeg foruma stavili istinu, opravdano se razvila vrlo velika polemika, i to putem prosvjeda pred vratima skupa i u samoj dvorani. I rekla bih da od prvog foruma među vrlo raznovrsnim sudionicima i sudionicama foruma i konzultacija postoji slaganje da je regionalni pristup u utvrđivanju činjenica o ratnim zločinima neophodan, da je to pristup koji nam treba, da je vrlo važno utvrditi činjenice kako bi se onda moglo razgovarati o interpretacijama istih s različitih strana, kako unutar samih zemalja, tako i različitim interpretacijama između zemalja u regiji. I oko toga zapravo nije bilo spora, no bilo je puno drugih sporova i rekla bih da nam je trebalo dosta vremena da vidimo kuda nas vodi ta naša odlučnost, da utvrdimo činjenice. I drugo slaganje koje je postojalo je da su skoro svi na skupovima isticali da su suđenja za ratne zločine prvi i najvažniji mehanizam suočavanja s prošlošću, i da su suđenja, kako pred domaćim sudovima u različitim post-jugoslavenskim zemljama, tako i pred međunarodnim kaznenim sudom, neophodna jer svaki zločin je zločin i važno ga je procesuirati. Al' kada smo među inicijatorima ovog procesa u Fondu za humanitarno pravo, kojeg vodi Nataša Kandić, Istraživačko-dokumentacionom centru iz Sarajeva kojeg vodi Mirsad Tokača i Documenti razgovarali o tome što i kako dalje, uvijek smo vidjeli da su suđenja na prvom mjestu, al' smo onda radili procjenu, i uvidjevši da je u cijeloj regiji ubijeno i nestalo najmanje, 120.000 ljudi, da će suđenja, ukoliko se nastave ovom dinamikom idućih deset godina, možda dovest do toga da se sudi brojcima od oko 1200 počinitelja, što znači da velik broj zločina uopće neće biti tematiziran, da velik broj osumnjičenih neće nikad ući u sudsku dvoranu, da velik broj žrtava, stradalnika, neće doživjeti ni da vide suca niti da kažu što im se dogodilo, a svaki stradalnik zapravo želi javni prostor u kojem može reći što se dogodilo, i posebno želi pravdu, želi sudsko procesuiranje zločina, shvatili smo da nam apsolutno treba proces koji će biti komplementaran sa suđenjima i u diskusijama u kojima su od početka bila udruženja, udruge, organizacije žrtava, organizacije za ljudska prava, udruženja mladih, umjetnici i umjetnice, i isto tako predstavnici znanstvenih institucija, u tom procesu smo zapravo polako artikulirali, kako na forumima tako i na konzultacijama, da je ono o čemu razgovaramo zapravo utvrđivanje činjenica. I vrlo nam je bitan bio forum održan 2008. u Podgorici sa udruženjima i udrugama žrtava i veterana, u kojem smo stvarno dobili podršku iz organizacija, obitelji ubijenih i nestalih, iz različitih zemalja, za ovu inicijativu, za regionalni pristup, i nakon toga smo uobličili prijedlog inicijative za regionalnu komisiju o utvrđivanju činjenica, svjesno birajući svaku riječ. I prošle godine u Prištini/Prishtinë na forumu smo formalizirali Inicijativu kroz formiranje koalicije za regionalnu komisiju i danas smo ovdje s pitanjem za sve. Što mislite o tom prijedlogu jer pomalo krećemo u raspravu o zadaćama, o mandatu, o načinu biranja članova i članica komisije, i vrlo nam je važno čuti mišljenje i čuti kako vam taj prijedlog izgleda iz znanstvene perspektive. Ja bih sad zamolila Natašu Kandić da nastavi.

Nataša Kandić: Dobar dan svima. Ja sam Nataša Kandić iz Fonda za humanitarno pravo. I ja i Fond za humanitarno pravo veoma snažno podržavamo ovu inicijativu, ne samo u regionalnom pristupu u odnosu na nasleđe prošlosti nego na formiranje regionalnog tela koje će se baviti ustanovljenjem i kazivanjem činjenica o ratnim zločinima. Od kuda ta inicijativa? Vesna je dobrim delom odgovorila na to, pomenuvši suđenja za ratne zločine. Pored svega što se dogodilo na ovim prostorima, i u društvenom odgovoru na to, ipak je u svim državama bivše Jugoslavije došlo do jednog, da tako kažem, ipak značajnog zvaničnog odgovora u odnosu na nasleđe. Počelo se svuda i organizuju se ta suđenja za ratne zločine. Naravno da je tome prethodilo osnivanje Haškog tribunala, i naravno odluka međunarodne zajednice da se na genocid, zločine protiv čovečnosti odgovori osnivanjem tog Međunarodnog krivičnog Tribunala. Ali pritom treba dodati da su sve države naslednice u vezi sa zatvaranjem Haškog tribunala prihvatile da preuzmu nadležnost tog međunarodnog suda. Kad se već to dogodilo i kad imamo taj pravni odgovor na počinjene zločine, sada imamo prvi put u istoriji tu priliku da jedno teško nasleđe, da se odnosimo prema njemu na jedan drugačiji način, a to je osnivanjem regionalne komisije koja će imati u vidu sve što su utvrdili i Haški tribunal i sve što je utvrđeno u postupcima pred nacionalnim sudovima, ali koje će se baviti i svim onim slučajevima koji nikada ne bi bili pomenuti ni izneti u javnost bez te planirane ili inicirane regionalne komisije za utvrđivanje i kazivanje činjenica o prošlosti. Drugi jedan razlog je što mi iz bivše Jugoslavije ipak predstavljamo jedan poseban primer postkonfliktnih društava. Tu se rat vodio na teritoriji tri zemlje, tu imamo situaciju da jedna država učestvovala u ratovima na teritoriji Hrvatske, na teritoriji Bosne i Hercegovine i na kraju počevši od '98. godine na Kosovu. Odgovor na sve što se događalo mora imati neku regionalnu dimenziju. Žrtve koje su za sada i u većini uglavnom priznate u svojim nacionalnim društvima, o njima se i njihovoj patnji malo zna u susedstvu. Znači, vrlo je važno stvoriti klimu u kojoj će se moći ostvariti ono što je neophodno za sprečavanje ponavljanja zločina u budućnosti, a to je jedno priznanje tim žrtvama. Ovde u našem slučaju također se nešto dogodilo što nema primera u iskustvima drugih postkonfliktnih društava. Vi svi znate, istoričari znaju da je na ovim prostorima, bilo utvrđivanja, odnosno bolje rečeno demografski popis gubitaka stanovništva. Da nikad nije bilo stvarnog poimeničnog popisa žrtava, popisa stvarnih žrtava imenom i prezimenom. I to se započelo u Bosni i Hercegovini, gde se taj broj stradalih kretao od dvesta hiljada pa su neke procene išle i do četiristo i više hiljada. Napravljen je popis iza kojeg stoji sarajevski IDC [Istraživačko-dokumentacioni centar] koji ne tvrdi da je to potpuna slika o ljudskim gubicima u Bosni i Hercegovini, ali prvi put u istoriji ovih država postoji jedan poimenični popis, on danas sa imenima broji devedeset i devet hiljada i Istraživačko-dokumentacioni centar kaže da taj popis zapravo nikada neće biti zatvoren čak ako postoji i samo jedno ime koje nije obuhvaćeno tim popisom. Po ugledu na taj poimenični popis i mi u Fondu za humanitarno pravo započeli smo sa popisom pre svega stradalih na Kosovu i taj popis je u završnoj fazi i onda ćemo preći na popis stradalih državljana Srbije i Crne Gore, s tim poimeničnim popisom početi će se i u Hrvatskoj. Računamo da bi u neko dogledno vreme, za tri godine, mogli imati poimenične popise stradalih u oružanim sukobima na teritoriji bivše Jugoslavije. Kao što vidite ta je inicijativa potekla od organizacije za ljudska prava iz civilnog društva. Nema takvih primera iz drugih post-konfliktnih društava, i mandat, rad ove zamišljene, ove planirane, inicirane regionalne komisije bit će daleko lakši kad postoji ovako jedan važan dokumenat o prošlosti, a to je znači poimenični popis stradalih, počevši od '91. godine. Ono što također karakteriše neki trenutak ili pokret organizacije za ljudska prava ili angažovanje civilnog društva je odluka da se počne sa konsultacijama u okviru civilnog društva, o regionalnom pristupu najpre, a onda i o toj inicijativi za osnivanje REKOM-a, to je regionalna komisija za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima. Postoji samo jedan primer, a to je primer južnoafričke komisije, ali taj primer nije u potpunosti identičan ovom našem primeru zato što se tamo rasprava vodila u parlamentu, inicijativa je potekla iz krugova crkve, znači ne iz civilnog društva i nevladinih organizacija za

ljudska prava, ali je veliki uspeh uopšte te inicijative bila otvorena parlamentarna rasprava i da se tamo o mandatu komisije govorilo 345 sati. Naša zamisao je da konsultacije sprovedemo unutar civilnog društva u državama bivše Jugoslavije, da na kraju 2010. godine imamo model regionalne komisije koji će u potpunosti imati sliku osnovnih karakteristika modela i izbora članova komisije, određena tela koja bi bila neophodna za sprovođenje mandata komisije, zatim ovlašćenja, zatim program zaštite svedoka i da znači s takvim jednim stvorenim modelom idemo prema nacionalnim parlamentima sa predlogom i zahtevom da se ta inicijativa sa predlogom modela i preporuka stavi na dnevni red parlamenata i da se otvori onda parlamentarna rasprava. Da li je realno očekivati da možemo da uspemo? Pa mi verujemo da je moguće. Zamislili smo da tu inicijativu uz stvoreni model kroz ove konsultacije ove i sledeće godine prikupimo milion potpisa koji će dati legitimitet toj inicijativi. Računamo također da možemo da dobijemo značajnu veliku podršku od međunarodnih organizacija za ljudska prava, pre svega računamo na Amnesty International koji ima tu ogromnu mrežu širom sveta, računamo na Human Rights Watch, kao i na druge brojne veoma važne međunarodne organizacije za ljudska prava koje su se bavile upravo dokumentovanjem ratnih zločina počinjenih na teritoriji gde su se vodili ratovi. Predstoji nam jedno vreme, čitava ova i sledeće godine pre nego što otvorimo tu akciju prikupljanja potpisa, da jačamo, stvaramo, širimo tu koaliciju civilnog društva za osnivanje REKOM-a. Takva koalicija je neko ko će biti odgovoran za stvaranje tog modela, za sačinjavanje preporuka i konačno za ustanovljenje strategije prema vlastima, prema državama, prema vladama, prema parlamentima i naravno za stvaranje strategije prema medijima s obzirom da svi učesnici u konsultativnom procesu nisu neki stručnjaci koji mogu jasno videti tu najbolju strategiju u odnosu na medije. Ono što nam predstoji je detaljna rasprava o svakom od ovih elemenata koji treba da dovede do izgradnje tog modela regionalne komisije. Mi koji smo inicijatori čitave ove ideje, mi smo 28. i 29. oktobra u Prištini/Prishtinë veoma jasno, transparentno, objasnili, da mi mislimo da ove konsultacije su značajne zato što hoćemo da različite grupe civilnog društva učestvuju u tome, ne samo što će da prisustvuju nego što će da preuzmu deo odgovornosti za stvaranje tog modela regionalne komisije i što će osećati svoju ulogu u tome da se svi detalji, svi elementi neophodni za stvaranje jednog modela dobro rasprave da bismo uzeli iz iskustva drugih ono što je najbolje i bili u stanju da stvorimo ono što će biti najbolji model za okolnosti, situaciju u kojoj smo mi bili '91. godine i u odnosu na ono što se događalo počevši od '91. godine. Naravno da očekujemo da ćemo bez znanja o tome kako se to događalo, kako su se gradile te komisije u drugim društvima, da ćemo sada izmisliti nešto potpuno novo. Koristeći iskustvo drugih možemo da dođemo i do nekih novih elemenata koje bi sadržavala ta naša zamišljena ili planirana komisija, model ćemo graditi. Zato je potrebno vrlo angažovano učešće različitih grupa civilnog društva, počevši od udruga žrtava preko organizacije za ljudska prava, organizacija mladih, istoričara, istraživača, naučnika, umetnika pisaca i svih onih drugih, i koje možemo zainteresirati da se približe i da prihvate, da učestvuju u tome sa mišlju da mi ipak imamo odgovornost da u odnosu na ono što se dogodilo u prošlosti damo jedan odgovor koji će poslužiti za stvaranje garancija za neponavljanje zločina. Ono što nas rukovodi u celoj ovoj stvari da mi ipak pripadamo generacijama, mislim na nas koji smo pokrenuli ovu inicijativu, da pripadamo generacijama koje su otpočetak zapravo od plana pripreme zločina bili tu. Pokušavali smo svojevremeno rečju da reagujemo i da ukažemo odakle to dolazi, ko to planira, i šta je rezultat tog plana. Naravno rečju nismo mogli da zaustavimo, ali smo i dalje svesni da i mi imamo odgovornost u odnosu na ono što se dogodilo i upravo je to deo odgovornosti u pokretanju ove inicijative za osnivanje REKOM-a. I naravno ja sam sasvim sigurna da ja i Vesna nismo uspele da iznesemo sve potrebne informacije koje mogu pomoći da imate, u ovom trenutku, jednu jasnu sliku o tome šta se sve u ovim konsultacijama reklo, kako smo došli do toga da udruge, udruženja porodica stradalih, ubijenih i nestalih podrže ovu ideju, kako se to dogodilo da u jednom trenutku, znači prihvatanja regionalnog pristupa, dođemo do

saznanja, razumevanja i prihvatanja da je potrebno osnovati jednu regionalnu komisiju za utvrđivanje i kazivanje činjenica o ratnim zločinima, ali u ovim konsultacijama ima dovoljno vremena za reč svakog od vas za pitanja, ali i ustanovljenje procedure u kojem će svako od vas imati to jedno osećanje da učestvuje u procesu u kome je njegova reč, njegovo mišljenje i njegovo predlog jednako važan kao što je to bilo iniciranje ili pokretanje inicijative od strane ovih nekoliko organizacija. I na kraju bih htela da kažem, mi sada na forumu u Prištini/Prishtinë imali smo taj podatak da trenutno koaliciju civilnog društva za ustanovljenje, osnivanje REKOM-a čini 120 organizacija, udruga civilnog društva i preko dvesta pojedinaca. U novembru i decembru nismo vodili neke posebne akcije za jačanje i širenje te koalicije zato što smo smatrali da taj proces pristupanja koaliciji treba da teče i da se odvija upravo u toku i okviru ovih konsultacija tako da očekujemo da sada u ovoj godini stvorimo jednu jaku koaliciju i da zapravo na forumu u Podgorici, koji će biti krajem aprila 2009. godine, da održimo zasedanje regionalne koalicije na kojem bismo mi koji servisiramo ove konsultacije, jedan mali odbor koji postoji, a to je koordinaciona grupa, izveli, podneli izveštaj o toku dosadašnjih konsultacija o tome koja se pitanja najčešće pokreću, o tome što predstavlja izazov do toga da postoji već u toku konsultacija ipak jedan, da tako kažem, delić tog modela koji se već može predvidjeti u izlaganjima učesnika konsultacija. Tako da ja vas molim da imate u vidu i to da je vrlo dobrodošao svaki vaš predlog u odnosu na delovanje regionalne koalicije. Mi ćemo koristiti, znači, svaki forum, za zasedanje regionalne koalicije zato što je van foruma teško zamisliti okolnosti u kojima bi moglo da se organizuje skup na kojem bi bilo 400-500 i više ljudi. I Vesna i ja, a tu je i Aleksandra Trifunović iz koordinacijske grupe. Mi vas pozivamo da prihvatite ovu našu inicijativu da u ovom skupu učestvujete kako danas tako i nadalje u toku čitavog konsultativnog procesa tokom ove i sledeće godine. Hvala.

Vesna Teršelič: Hvala Nataša. Pozivam sve sudionike i sudionice da se javljaju za riječ na današnjem okruglom stolu i konzultacijama imamo dakle krug sudionika i sudionica i krug promatrača. Posebno mi je drago što su s nama i predstavnici udruga žrtava i udruga branitelja i ja se nadam da će negdje pri kraju dana postojati mogućnost i za promatrače da nešto kažu, ali sada dajemo priliku sudionicima i sudionicama i molila bih Eugena Jakovčića da preuzme moderiranje skupa. Eugene izvoli.

Uloga i odgovornost znanstvenika/ca za utvrđivanje i javno iznošenje činjenica o ratnim zločinima; pregled sadašnjih regionalnih programa, prepreka u suradnji, mogućnosti razvoja

Eugen Jakovčić: Zahvaljujem Vesni Teršelič i Nataši Kandić. Ja bih vas pozdravio u ime Documente i inicijative za Regionalnu komisiju za utvrđivanje činjenica, o onome što se događalo u ratovima tijekom devedesetih. Ja želim na početku da na trenutak privatiziram ovaj skup, o tome na koji sam način pristupio ovoj inicijativi. Kao novinar sam od samog početka uz ovu inicijativu. Od prije koji dan kao novi član Documentinog tima zajedno sa kolegama iz Koalicije koordiniram priču o REKOM-u a ona sada zalazi u jednu vrlo osjetljivu fazu. Mi smo do sada zapravo odradili, ja bih rekao, lakši dio posla. I negdje, kako su naglasile Nataša i Vesna u Prištini/Prishtinë smo u listopadu formirali veliku koaliciju nevladinih organizacija, različitih udruga, pojedinaca, pojedinki tako da sada, s početkom 2009. i to upravo s ovim skupom i sa vama započinjemo jednu puno težu fazu i jedno jako osjetljivo razdoblje. Inicijativa izlazi snažnije u prostor regionalne javnosti što znači i temeljitiju potragu za odgovorima o mandatu upravo od vas znanstvenika/znanstvenica i ostalih ekspertnih skupina. I od strane ostalih stručnih skupina koje nam mogu ponuditi odgovore o tome kakav nam je mandat potreban i naravno, na koji način cijela ovu inicijativu isporučiti politici. Jer upravo parlamenti i vlade moraju formirati tu komisiju. To će naravno, mislim da se vi slažete, biti

jedan vrlo osjetljiv moment s obzirom na cijelu paradigmu, koja je do sada bila prisutna, gotovo u svim zemljama na prostorima bivše Jugoslavije. Jedna misao mi je pala na pamet, evo tu dok sam slušao Vesnu i Natašu. Jučer smo imali jedan zanimljiv skup sa civilnim društvom ovdje u Zagrebu, i govorili smo upravo o toj paradigmi koju moramo promijeniti, naprosto tu ne smijemo upasti u taj paradoks da govoreći o zločinima budemo kontraproduktivni u odnosu na one koji zapravo prešutno prihvaćaju posljedice rata i time bivaju puno korisniji i uspješniji. Mislim da ovom inicijativom mijenjamo paradigmu, i na taj način aktivno zaustavljamo daljnju viktimizaciju žrtava što je nažalost dio već sada tradicije ovih prostora. Žrtve stavljamo u prvi plan. Onaj odnos koji je vladao prema njima do sada, ponukao nas je da krenemo u cijelu ovu ideju. Nataša i Vesna su spomenule različite prakse koje su na djelu u našim društvima a kada govorimo o procesima suočavanja s prošlošću ja bih izdvojio kao nešto jako loše, medijski pristup sudskim procesima. Vi znate kako to otprilike izgleda. Imamo suđenje Šešelju na Haškom sudu koji je zapravo zvijezda cijelog tog procesa, imamo sudske procese za ubojstva srpskih civila u Osijeku medijski poznatije kao *Selotejp* i *Garaža* gdje su žrtve potpuno anonimne i medijski u drugom planu, nezanimljive. Toliko od mene u ovih nekoliko rečenica, kao nadogradnja onoga što su Vesna i Nataša rekly o inicijativi za REKOM. Ja bih da krenemo sa raspravom, da čujemo vaše stavove, vaše reakcije. Povijesničar Igor Graovac sa zagrebačkog Filozofskog fakulteta.

Igor Graovac: Ove konzultacije kako vidimo traju već više godina kao što smo tu sada informirani. I ono što me sad na izvjestan način iznenađuje, u uvodnim raspravama se pokazuje da umjesto do sažimanja, dolazi do izvjesnog razdvajanja početne inicijative. Naime, početna koncepcija u Zagrebu od prije dvije godine bila je da se od ta tri društvena segmenta (država, znanost, civilno društvo) prvenstveno odgovornost stavi na ulogu države koja je dužna istraživati, koji joj je dio stanovništva nestao u ratnim zbivanjima. Naravno druga je stvar što naše države nisu zainteresirane za bitne dijelove izgubljenog stanovništva jer ga ne smatraju svojim stanovništvom. Dakle, bilo je s jedne strane to rečeno, a s druge strane da će znanost u svim državama bivše druge Jugoslavije također raditi na istim temama, a da će udruge i organizacije civilnog društva pokrivati one segmente koje neće raditi ni jedna ni druga skupina, jer oni će pokrivat područje kojim se država inače ne bavi. Dakle, oni bi tražili ili bili koncentrirani na traženje takozvanih izgubljenih žrtava, nestalih žrtava, žrtava koje nikoga ne zanimaju ili koje su politički etiketirane, dakle koje su izvan dosega države, a dijelom i znanosti jer znanost ipak koristi državne izvore da bi mogla doći do saznanja o ljudskim gubicima na nekom području. Ja to ne kritiziram, samo konstatiram. To je legitimno, al' onda se time otvara pitanje moguće konkurencije svih zainteresiranih strana. Naime, najgore bi bilo da nastane svojevrsna grabež oko žrtava, da se svi ti segmenti ne podjele oko iste teme u želji da postoje ekskluzivni nositelji istraživačkog projekta. Ja sam drukčije shvatio inicijativu na njenim počecima. Ja sam mislio da se tu zapravo radi o umrežavanju, suradnji svi segmenata, a da je samo riječ o tome da se privole određene strane da u tome sudjeluju. A ovdje, ja pozdravljam ovu inicijativu, je u tijeku preuzimanje inicijative udruga koje misle, i vjerojatno i mogu, provesti istraživanje žrtava u cijelosti i onda zapravo pokriti ono što nije pokrila ni država ni znanost. U tom sklopu bih rekao da nije baš posve istina da se popis žrtava radi prvi put na ovim prostorima. Mi smo imali zemaljske komisije za ratne zločine od '44. do '47. na području svih država bivše Jugoslavije. Mi znamo kako su ta istraživanja završila i kako su bila zloupotrebljena. Netko je rekao, da ovakva istraživanja ne sprečavaju daljnje ratove ili stradanje ljudi. Upravo obrnuto. U našim uvjetima rezultati istraživanja žrtava često dovode do novih ratova. Zato je to jedno od najosjetljivijih pitanja. U posljednjem Domovinskom ratu u Hrvatskoj se pokazalo da je zlouporaba žrtava, stradalnika s jedne i druge zaraćene strane, dovelo do takvih predrasuda, do takvih stereotipa koji su zapravo poticali na zločin. A negdje su bili i nastavak prethodnog zločina. Dakle, trebamo biti vrlo oprezni. Zato smo i na onom

prvom sastanku rekli da smo protiv same formulacije komisije za istinu jer nije riječ o istini, nego je riječ o prikupljanju najrazličitijih načina i s najdubljim interesom činjenica koje bi nam omogućile stopostotno utvrđivanje ljudskih gubitaka, koje nikad neće biti postignuto jer kao što znate po stilu ratova koji su se dogodili na području bivše druge Jugoslavije nestajali su cijeli rodovi, plemena i sela pa obuhvat nikad nije bio potpun. A osim toga, obuhvat nikad nije potpun jer različite strane imaju različite kriterije koga smatraju žrtvom, a koga stradalnikom... Dakle, ja pozdravljam inicijativu, ali kako sam je zamišljao od samog početka, mislio sam da će biti riječ o umreživanju niza institucija, udruga, znanosti i tako dalje, na jednoj istoj ravnopravnoj osnovi, u smislu razmjene podataka, u smislu ne dupliranja žrtava i ne zloupotrebljavanja istih. To je teško postići. Jer, uzmimo primjer Republike Hrvatske gdje nikada nije postignuta suglasnost, ni između ustanova koje se bave Domovinskim ratom da razmjenjuju podatke, da otvaraju fondove istraživačima nego svatko na izvjestan način privatizira pitanje žrtava i stradalnika, i to tretira kao svoje neotuđivo vlasništvo, tako da nema ni govora o razmjeni podataka ili jedinstvenom softveru za istraživanje ljudskih gubitaka u kojem bi se svi podaci objedinjavali na isti način, i tako zapravo došli do nečega što bismo mogli nazvati spoznajom o približavanju istini o ljudskim gubicima na ovom području. Hvala.

Eugen Jakovčić: Hvala gospodine Graovac. Nataša Kandić kratko.

Nataša Kandić: Samo da razjasnimo. Nema promene u nekom pristupu, u odnosu na ljudske gubitke, s tim što u Bosni i Hercegovini, to nije uradila niti jedna državna institucija, nego je Istraživačko-dokumentacioni centar napravio taj prvi poimenični popis i, naravno, da je dobro da je to uradio zato što taj popis može da pokaže imenom i prezimenom sve te žrtve. Mi smo započeli taj poimenični popis pre svega po ugledu na to što je urađeno u Bosni i Hercegovini duboko verujući da je to jako važno, da ćemo na taj način prekinuti zbilja sve zloupotrebe, suziti taj prostor za laži. Mi smo daleko već odmakli u tome i vidimo naravno da imamo mnogo problema koje treba da otvorimo, i planiramo da u februaru-martu sazovemo jedan mali skup na kojem bismo diskutovali o brojnim problemima koji se tu javljaju. Kao na primer, '99. godine, kada smo vodili intervju s porodicama žrtava, videli smo da su mnogi od njih koji su tada bili civili, odnosno da su izneti podaci o tome da su civili, da se danas pojavljuju kao pripadnici neke vojne ili policijske formacije. To je nešto što mi ne možemo razrešiti sami, nego se mora o tome zapravo dobiti jedna, da tako kažem, saglasnost barem među svim onima koje se tim bave, odnosno mora da postoji jedna znanstvena potvrda o tome kako bismo postigli što precizniju metodologiju i kriterije na osnovi kojih mi nekoga nazivamo borcem ili na osnovu čega neko ima status civila. Znači, sve su to ozbiljna pitanja koja onda u krajnjem slučaju utiču na taj konačni popis o broju stradalih civila, o broju ubijenih, ranjenih, zarobljenika, vojnika i slično. Što se tiče procesa u Hrvatskoj, taj proces tek počinje. Ja sam vrlo uverena, i Vesna o tome može više da kaže, da će to ići upravo preko zajedničkog dogovora i zajedničkih konsultacija.

Eugen Jakovčić: Hvala Nataša. Sada dajem riječ Vesni. Jučer smo imali upravo na temu ljudskih gubitaka jednu zanimljivu raspravu u Centru za ljudska prava. Pa da na neki način Vesna približimo našim sudionicima sve te informacije koje smo jučer iznijeli.

Vesna Teršelić: Vrlo kratko. Documenta tek počinje sustavno raditi na dokumentiranju i kao što smo govorili na okruglom stolu 2006., koji je baš bio posvećen dokumentiranju i zbivao se prije foruma o regionalnoj inicijativi, složili smo se da su stradalnici kao žrtve univerzalni i jedinstveni, i to bez obzira na njihovu pripadnost, i tada smo rekli da ćemo surađivati, s time da je naravno to na razini principa bilo vrijedno dogovoriti. Drugo je pitanje kako je to zaživjelo i kakva je primjena. Al' u Hrvatskoj je prikupljeno puno podataka, i to od strane Državnog

arhiva, Memorijalno-dokumentacijskog centra, Hrvatskog instituta za povijest, Komisije za nestale. Postoji još uvijek jedna grupa o kojoj je podatke prikupljao Hrvatski helsinški odbor i sad ih prikuplja Documenta. I bit će neophodno zapravo poboljšati suradnju i postići razmjenu podataka. Ja vjerujem da je to moguće. Isto tako bih odvojila ovaj rad na dokumentiranju činjenica od rada buduće komisije jer je rad na činjenicama nešto što znanstvene institucije, i udruge, i isto tako vladine institucije ako je riječ o komisijama za traganje za nestalima, doprinose i daju svoje podatke u javnost, pa tako čine te podatke raspoloživim i nekoj budućoj komisiji. Al' ovaj rad na utvrđivanju činjenica o stradalima bilo bi dobro velikim dijelom odraditi prije nego što komisija uopće krene. Ako će se komisija baviti i time, bojim se da ni sedam godina ne bi bilo dovoljno. A iz svjetskih iskustava znamo da su vremenska razdoblja u kojima komisije rade od godine pa eventualno do tri. Dakle, bilo bi idealno utvrditi činjenice prije toga. U onoj mjeri u kojoj će to biti moguće jer taj posao nikad neće biti završen do kraja.

Eugen Jakovčić: Gospodine Graovac, želite li reagirati?

Igor Graovac: Ja ne shvaćam to kao reagiranje, nego kao otvoreni razgovor. Mi se godinama poznajemo da bi replicirali ispravke krivih navoda. Ja sam samo htio, još jednom treba podcrtati, nije stvar u tome. Svaka inicijativa je dobrodošla i zapravo je ugodno, a zapravo i dobro, što nevladine udruge preuzimaju inicijative koje bi trebala preuzeti znanost ili država. To smo rekli zašto. Jer država, u ovom slučaju Hrvatska, nije u dosadašnjim istraživanjima ljudskih gubitaka iz vremena Domovinskog rata bila sklona uopće da istražuje jedan segment stradalnika zato što ih je smatrala nedovoljno velikim žrtvama. Dakle, takvih primjera ima svugdje, tu zapravo onda nevladine udruge ili pojedinci uskaču i na taj način dolazi do te cjelovite slike stradanja i zločina kojeg neke države ipak ne žele napraviti. Jer da tako nešto postoji među civiliziranim društvima na području bivše druge Jugoslavije, onda bi se znanost bavila samo interpretiranjem žrtava i stradalnika i svaka bi država znala koje joj stanovništvo nedostaje nakon rata. Bilo putem zaključaka prije ili putem popisa i uspoređivanjem popisa stanovništva koje nedostaje, koje je umrlo prirodnom smrću a koje neprirodnom smrću. Nikada se nije dogodilo da se kaže da je taj čovjek bio nama na neprijateljskoj strani, al' ćemo ga ipak popisati. Potreban je civilizacijski dug spram mrtvoga, davajući time priznanje njegovoj političkoj orijentaciji, čak i kada se nama to ne dopada. To je naš civilizacijski dug. I to je kod nas problem, zato mi moramo imati okrugle stolove, kod nas se za istinu, ne znam sve što moramo imati, a to sve zato što nismo jednostavno kazali, priznali što smo drugima počinili i konstatirali što su drugi počinili nama, i od toga napraviti analizu. Jer znanost bi se trebala baviti samo analizom i to viktimološkom, sociološkom, psihološkom da se vide svojstva zločina a ne da znanstvenici moraju biti mrtvozornici, da moraju brojiti mrtve koje država nije izbrojala. Mi smo mislili da ćemo baveći se žrtvama i stradalnicima, baviti prije svega interpretacijom stradanja, svojstvima rata, i na taj način dobiti odgovore na pitanja zašto su se kod nas događali takvi zločini, zašto u takvom obimu, na kraju smo se pretvorili u one koji broje mrtve. I ovo sada je treći pokušaj. I udruge se bave brojem mrtvih, svi se bave mrtvima osim države koja ne želi priznati, koji joj dio stanovništva nedostaje, a vjerojatno zbog toga što, znate, dijelovi stanovništva nedostaju u svim državama na području bivše druge Jugoslavije. I onda mi moramo loviti po zraku, tražiti svjedoke, konstatirati tragične sudbine, i zapravo se time gubi vrijeme. I zato podržavam ovu inicijativu jer je to jedna od mogućnosti da se dođe barem do djelomičnog broja ili do onih brojeva koji nedostaju. Ja sam samo htio naglasiti da sam mislio ipak, a to je izgleda nemoguće, da će se svi ti čimbenici koji rade i koji se bave ljudskim gubicima na područjima bivše druge Jugoslavije, sve objediniti, razmijeniti podatke. To se nije dogodilo. Svatko je privatizirao svoje, svatko ima svoj softver. To je neusporedivo, i onda mi se čini da ćemo imati ne jednu komisiju za istinu, nego deset komisija za istinu i deset

istina, a toga se bojim. Ali ne mora tako i biti. To je valjda iz vlastitog iskustva, jer su se na taj način stvari odvijale u Hrvatskoj.

Eugen Jakovčić: Idemo dalje s raspravom, izvolite.

Davor Marijan: Dobar dan. Ja sam Davor Marijan, znanstveni suradnik Hrvatskog instituta za povijest, voditelj sam projekta *Republika Hrvatska i Domovinski rat*. To je projekt koji je počeo 2001. odlukom Vlade Republike Hrvatske, tada se zvao *Stvaranje Republike Hrvatske i Domovinski rat*. Znači, nastavljen je prošle godine pod imenom *Republika Hrvatska i Domovinski rat*. To je projekt koji je najbolje ocijenjen u ovoj fazi bodovanja zbog svojih rezultata. Mi smo jedan šaren tim, tu su neke od kolega, Graovac, Bing. Kolega Graovac se bavi žrtvama, ja se bavim vojnom i političkom poviješću iako mi je nekako u prvom planu ona vojna. Ja se ovdje ne bih toliko osvrtao na žrtve i na utvrđivanje broja stradalih, tu nije ništa sporno. Mene kao vojnog povjesničara u svakoj operaciji u biti, na kraju, čisto statistički, zanima koji su gubici jedne ali i druge strane, na koji način su stradali. Ne idem u neke detalje. Znači, ja nisam, ne mogu reći da sam kompetentan za baš taj plan žrtava. Zato se na mom projektu time bavio kolega Graovac. Međutim, ja bih se ovdje osvrnuo na neke nove materijale koje sam dobio. Znači, na ovu inicijativu i ovaj popratni materijal konzultacija. Ja bih to polako pročitao, usput ću vjerojatno dodati i poneku digresiju. Ja bih odmah napomenuo da se osvrćem na razdoblje '91. – '95. Ja se bavim razdobljem rata u Hrvatskoj, ratom u Bosni i Hercegovini, s ratom na Kosovu nisam se bavio, što je na jedan način i logično. Ovako, ja držim da nije sporno da su u ratovima počinjeni zločini i da počinitelji zločina trebaju odgovarati. Što prije, to bolje. Ipak, inicijativa za REKOM izaziva dvojbe. Prvo bih se osvrnuo na iskustva drugih. Iz priloženog materijala o tome može se zaključiti da ih osnivaju države i sad otvaram navod, citiram ono što sam dobio u materijalu: „Radi istraživanja i utvrđivanja činjenica o počinjenim zločinima u prošlosti Komisiju osniva i ovlašćuje država koja daje ciljeve i određuje mandat, na kraju odlučuje hoće li prihvatiti njezine preporuke. Ona istražuje i utvrđuje činjenice o zločinu.“ Dobro, ja bih sad ovdje stao, više-manje, većina vas ovdje je pročitala taj materijal, zna se na što se misli. Sad bih išao na taj popis država. Naime, iz popisa država u kojima su ovakve komisije osnovane, znači ovdje ostavljam po strani tko ih je osnovao, da li je to predsjednik, da li je to vlada, čisto idemo na brojke. Čisto me zanima taj popis država. Tu se vidi da, s izuzetkom Njemačke, se radi uglavnom o zemljama koje mi zovemo *treći svijet*. Ako sam dobro shvatio, samo se u dva slučaja radi o komisiji koja je radila nakon sukoba dviju država. Naime, tu je problem kod tog materijala. Nigdje nije praktički rečeno što je bila tema osnivanja komisije. Ja znam za Južnu Afriku da je povod bio aparthejd, recimo, ta se komisija i najviše uzima, za ove ostale baš i nisam siguran. Prema tome ova inicijativa po tretiranju potencijalnih sudionika, država, je najkompleksnija do sada. Znači, to ide barem šest do sedam država. Evo, ovo je sad naravno moja nekakva osobna primjena. Držim da je ipak Hrvatska na višoj civilizacijskoj razini. Ja govorim isključivo za Hrvatsku, ne mislim ovdje da vrijeđam nekoga ili nemojte to tako shvatiti, držim da je Njemačka poseban slučaj s obzirom na njezino nasljeđe koje je doista teško. Uz sve to s izuzetkom Južne Afrike rezultati su, čini se, prilično slabašni. To je također moj zaključak a na temelju ovog materijala. Manipuliranje žrtvama u razdoblju socijalističke Jugoslavije, posebice od '80. do '91. godine, upozorava koliko je to bila eksplozivna tema koja je prvenstveno u Srbiji iskorištena za pripremu agresivnog i osvajačkog rata protiv Hrvatske i Bosne i Hercegovine. To je problem za koji držim da je većina nazočnih spremna prihvatiti. To pred nas postavlja zahtjev da se nešto takvo ne ponovi. Izradu popisa svih žrtava ovog rata, doživljam kao civilizacijski čin i način da ako se zločini nisu spriječili, tada ostavimo trag našeg poštovanja njihovom stradalništvu. Nadam se da ćemo jednog dana imati nešto poput hrvatske knjige mrtvih s popisima svih poginulih i stradalih. Ja se nadam da će i druge države, to bi bilo krasno na kraju krajeva, imati sve mrtve grupirane s objašnjenjima

kako su poginuli, na čijoj strani, koja dob i sve to. To bi bio jedan dobar materijal za izradu daljnjih studija. U ovom dijelu, pogotovo u Hrvatskoj, ljudi znaju koliki je problem s registrom branitelja. Ima strašne svade između udruga i države, odnosno Ministarstva branitelja, oko toga treba li objaviti popis svih onih koji su se borili za ovu državu. Moje mišljenje je da ih treba objaviti upravo zbog sličnih stvari s kojima se manipuliralo u prošlom ratu, ali moje mišljenje je da treba objaviti popis onih koji su ratovali protiv ove države. Naposlje što taj popis mislim negdje postoji. Ono što je meni sporno u ovom pregledu je to što je previsoko postavljen zahtjev za utvrđivanjem činjenica na regionalnoj razini. Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Srbija različito se odnose prema ratu. Srbija ga je izazvala i iz njega se, s izuzetkom kosovske faze, izvukla bez ljudskih gubitaka, bez štete i materijalnih razaranja koja su pogodila Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku. Kod Hrvatske držim sporan odnos prema Bosni i Hercegovini, to jest bošnjačko-hrvatski rat 1993/94. godine. Kad je u pitanju Hrvatska i sudski procesi za zločine pred ICTY [Međunarodni kazneni sud za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji] i pred domaćim pravosuđem, rad Haaškog suda izazvao je polarizaciju: ili ga se u potpunosti podržavalo ili s gnušanjem odbijalo. Ovdje je u materijalu navedeno da jedno suđenje pred Haaškim tribunalom prosječno traje dvije godine. To su u većini slučajeva procesi *sitnim ribama*, svi znate koliko je trajao proces Blaškiću, koliko traje proces šestorici bosansko-hercegovačkih Hrvata, i znamo kako je završio slučaj Milošević, koji je također trajao četiri-pet godina. Ne zaboravimo da je ovaj sud posljednju godinu-dvije obilježio niz skandala koji su potakli od bivših djelatnika. Prije mjesec dana u zagrebačkom tjedniku *Globus*, bivši istraživač suda dr. Marko Attila Hoare dao je poraznu ocjenu njegovog rada. Njegov zaključak je s kojim se u potpunosti slažem, da je sud podjednako nametnut žrtvama i agresorima. Kao takav, on ne razlikuje načelno pravu i krivu stranu u ratu, nije ovlašten suditi zločinima protiv mira i agresiji. Hoare je Haaški sud usporedio sa sudom u Nürnbergu i dao ocjenu da mu se čini kako pobjednička pravda jedina može biti efikasna. Sjetimo se, to je također u Hrvatskoj komentirano prije godinu dana kad je Geoffrey Nice ipak, najveća zvijezda tog tužiteljstva, rekao da se čudi Hrvatima što su uopće taj sud prihvatili. Prije tjedan dana glavni tužitelj je dao intervju za zagrebački *Večernji list*. On je tada izjavio da nedostaju, tj. da su namjerno skriveni ključni dokazi u slučaju generala Ante Gotovine. Ja ovu izjavu mogu shvatiti i shvaćam isključivo kao priznanje da su optužili čovjeka bez dokaza, da im je temeljna misao vodilja bila politika, a ne pravda. Moje je mišljenje da Haaški tribunal nije dao prilog međunarodnoj pravdi, znači u pitanju je nekakva pravna anomalija. Da se razumijemo, većina osuđenih svakako su zaslužila kaznu. No da nema kriterija kod presuda, to nije sporno. Za šest najvećih zločina počinjenih nad bosansko-hercegovačkim Hrvatima, koje je uglavnom počinila Armija BiH, nitko nije osuđen. Takve stvari samo rađaju represiju, ja se sjećam koje su bile reakcije na presudu Naseru Oriću. Mislim, to je bila prava bura u Republici Srpskoj. Imam dojam da je s pravom bura. Stoga se postavlja pitanje prihvaćanja činjenica koje on utvrdi. Na primjer, evo sad ću vam navesti jedan primjer. U presudi Tihomiru Blaškiću sudac drži kao neospornu činjenicu da su Tuđman i Milošević u Karađorđevu objavili rat BiH. U istoj točki sudac je ustvrdio da je Hrvatska, prihvaća tvrdnju jednog eksperta, 150 godina imala pretenzije prema Bosni i Hercegovini. Gledajte, ja sam povjesničar, ja funkcioniram na analizi dokumenata. Za mene to nisu činjenice, jesu li to možda, evo to je primjer, jesu li to sutra putokazi? Na nacionalnoj razini Hrvatske, koliko znam, jedino do sada su počela suđenja visokorangiranim pojedincima. Jedan general je osuđen, protiv jednog se vodi proces. OESS [Organizacija za europsku sigurnost i suradnju] je u osvrtnu na prošlu godinu uz primjedbe da i dalje ima problema pohvalio procesuiranje ratnih zločina. Moj zaključak: Hrvatska je prilično iznad regije. Dalje, kod Hrvatske ima jedna specifičnost: treba voditi računa da bi ovakva komisija u Hrvatskoj zasigurno postavila pitanje i zahtjeve da se slično napravi i za Drugi svjetski rat i da se konačno procesiraju zločini pobjednika nad poraženim, posebice nakon okončanja rata. Svake godine u svibnju/maju u Hrvatskoj imamo raspravu po ovom pitanju koju nikako da se

imputira pravosudno, već isključivo kao politički problem. I poruka da se pobjednicima ne sudi. Primjer Drugog svjetskog rata je takav da se ne trebamo bojati da će vrijeme za otkrivanje prebrzo isteći. Podsjetio bih vas da je prošle godine umro posljednji sudionik Prvog svjetskog rata. Znači, još četrdeset-pedeset godina pravosuđe se može baviti sa počiniteljima ratnih zločina. Govoreći o inicijativi konstatiram da u post-jugoslavenskim društvima vrijede različite istine. U velikom broju slučajeva te su istine zasnovane na političkim mišljenjima i tumačenjima, a ne na činjenicama. Još uvijek prevladavaju poricanja zločina prema drugima, priznavanja samo svojih žrtava i bliskost s optuženima iz svoje etničke zajednice. Ovo sigurno nije sporno. Ali je upitno to rješavati u paketu na regionalnoj razini. To je pokušaj nametanja jedne istine za sve. Mene to asocira na vrijeme bivše Jugoslavije, ja to zovem *dogovorna povijest*. Svaki povjesničar koji se bavi XX stoljećem zna da je na Petom kongresu Komunističke partije Tito postavio referat sa smjernicama koje su se održale do 1980. Stariji sudionici ovog skupa znaju za ideološku komisiju centralnog komiteta SKJ. Nadam se da se varam u mišljenju, da nevladine udruge pokušavaju preuzeti ulogu koju je nekad imala partija u Jugoslaviji. Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Srbija imaju različite uloge u ovom ratu, različito su prošle kroz njega i različito gledaju. Svaka od ovih država ima najmanje dva različita pogleda na rat. Kako spojiti nespojivo, je li uopće moguće, treba li to uopće pokušavati? U ovoj inicijativi ste mišljenje da regionalna komisija može osigurati jasne dokaze o tome na koji su način određene institucije, pojedinačno ili grupno, propustile braniti ljudska prava u prošlosti. Koliko mi je poznato, bivša Jugoslavija nije bila među zemljama koje su potpisale Opću deklaraciju o pravima čovjeka koja je prihvaćena i proglašena 10. prosinca/decembra '48. rezolucijom Opće skupštine Ujedinjenih naroda. Pitanje: što su uopće u društvima koja su nastala u krvavom raspadu SFRJ bili zahtjevi o poštivanju ljudskih prava? To je kao demokracija. Neke republike bivše SFRJ nisu se automatski demokratizirale kad su komunisti poraženi na izborima. To su procesi dugog trajanja kad je navikavanje političkih tijela na poštivanje ljudskih prava. Hrvatska ide u Europu, tj. u Europsku zajednicu. Sporo, ali ide. Ima breme svoje prošlosti, trebalo ga je rješavati unutar institucija države. Ulogu nevladinih organizacija vidim u prvom redu prozivanjem da se to riješi što prije i rezultati podastru javnosti. A tek tada bi bilo zanimljivo napraviti mali *summit* bivših država i pokušati raspraviti tamne mrlje. Predstojeće suđenje pred Međunarodnim sudom...

Eugen Jakovčić. Moram intervenirati, može li samo malo sporije zbog naših prevoditeljica i ako možete ići prema kraju jer želimo čuti što više različitih stavova svih sudionika i sudionica.

Davor Marijan: Ja sam pri kraju.

Eugen Jakovčić: Molim vas.

Davor Marijan: Predstojeće suđenje pred Međunarodnim sudom pravde prilika je za Hrvatsku i Srbiju da bez obzira na sve što prati taj proces u novinama, da se raščiste problemi, i to pred institucijom koja za razliku od Haaškog tribunala ima tradiciju i ugled u svijetu. Na kraju mog izlaganja, posljednje dvije rečenice. Ja držim prihvatljivim da nevladine organizacije osnuju komisiju, to podržavam. Ali ne u regiji jer to povlači nezgodne konotacije o Zapadnom Balkanu što treba svakako izbjeći. Komisije se trebaju isključivo baviti počiniteljima zločina i žrtvama, a interpretacije treba ostaviti povjesničarima koji se sukladno svom pozivu svakodnevno suočavaju s prošlošću, a ne samo na prigodnim skupovima. I završna riječ. Ja ipak držim da Republika Hrvatska ima institucije i ovo je posao u prvom redu za institucije. Zahvaljujem.

Eugen Jakovčić: Slažem se s ovim što ste na kraju rekli. Otvorili ste jako dosta pitanja. Naravno, ja bih stvarno da se fokusiramo prije svega na što ovdje tražimo a to su odgovori na ovu našu priču. Evo, ako su dosad neke priče, kako ste rekli, poput Haaškog suda bile nametnute, mi sad negdje gradimo svoju priču. Pa dajte, ajmo se koncentrirati, biti kreativni i zapravo što vi mislite o tome kako graditi cijelu ovu priču oko REKOM-a. Dražene, javili ste se?

Dražen Lalić: Bilo je jako zanimljivo slušati kolegu Marijana dok je govorio.

Eugen Jakovčić: Molimo vas da gasite mikrofone i ako možete da isključite mobilne telefone. To bi nam puno značilo pošto se snima cijeli ovaj skup i to pravi određene smetnje. Hvala vam.

Dražen Lalić: Idemo pojednostaviti cijelu priču. Zbog čega smo ovdje? Ovdje smo zbog žrtava. Nismo zbog politike, nismo zbog nas, nismo zbog političara. Mi smo tu zbog žrtava. Ja bih čak rekao da dio nas ima obitelj iz ovog ili prošlog rata, pretke, rođake, koji su stradalnici ili žrtve, i mi znamo koji imamo, a ja sam jedan od njih, kako je teško kad nemamo dovoljno činjenica o tome što se dogodilo. Tu smo zbog žrtava i idemo sad razmisliti kako odgovoriti na taj interes žrtava, na njihov vapaj jer njih nitko ne štiti. Ja ne vjerujem da ih itko štiti, osim pokojeg novinara, aktivista, ali ima onih koji ih sustavno ne štite barem do sada. Ja mislim da ih suci ne štite, je li. Mislim, to što je Glavaš sad na slobodi i što dijeli lekcije cijeloj hrvatskoj javnosti, to je s onu stranu zaštite interesa žrtava, to je pljuvanje na žrtve. Mnogi mi mislimo tako, ja ću reći ono što mislim, poslije možemo razgovarati i nastaviti naš razgovor otprije, i idemo sad razgovarati kako je u drugim zemljama. To što je Ratko Mladić slobodan, to je još po tko zna koji puta ubijanje tih žrtava. Od Srebrenice i dalje. To je neizdrživo. To se mora prekinuti. Kako uopće pomoći žrtvama? Na koga se možemo osloniti? To su jednostavna pitanja. Hoćemo li se osloniti na državu? Ja mislim da je to neosnovano barem do sada bilo, sada je u ovoj situaciji neosnovano isto tako očekivati da će sad neke vlasti, uvijek imamo neke izbore, jeste li primijetili da vlast uvijek ima neke izbore, pa onda sve to tako kontekstuirati? Oni imaju svoje neke druge interese, svoju neku drugu logiku. Na koga ćemo se osloniti? I kako ćemo raditi? Ja osobno mislim da pristup u kojem civilno društvo uzima zastavu borbe za interese žrtava i kaže *za mnom* cijelom društvu u cijelosti, da je to jedini mogući pristup, ne možemo očekivati od vlasti a da ne govorimo o drugim akterima da će se to učiniti. Onda pitanje koje je otvorio kolega Graovac, to je malo utopijski očekivati da ćemo sad napraviti jednu krasnu koordinaciju sa državom i tako dalje. On je u pravu da država financira znanstvenike, ali znanstvenici imaju neku svoju samostalnost, imaju neko svoje vrijeme i mogu sami napraviti neka istraživanja ili istraživanja može financirati cijelo društvo. Mi smo napravili jedno. To je, ja mislim tako važno, mimo države, pa nije država sve. **Ne moramo uvijek sve gledati u državu. Znači, mislim da cijelo društvo treba preuzeti zastavu, treba reći za mnom. O tome se radi. I onda će nakon nekog vremena sve više aktera u društvu građana, pogotovo onih koji su zainteresirani s ove i one strane, ići za cijelim društvom pa će se pridružiti i Sanader, pridružiti će se i ovi drugi. Po mom mišljenju. Morat će. Naravno u suradnji kad-tad će se to dogoditi, kontekst će se promijeniti u suradnji s međunarodnim akterima. E sada, koliko sam ja uspio vidjeti, oko toga se slažemo, mislim da je interes žrtava u prvom planu, da ne možemo puno očekivati od vlasti, da civilno društvo treba uzeti zastavu i koordinirati sve ovo drugo. Ono što je tu zanimljivo to je opća logika regionalnog pristupa. I sad, ja sam zabrinut da mi to gledamo u crno-bijelim mjerilima. Znači, ili regionalni pristup, ili smo za njega ili smo protiv njega. Ja mislim da nije pitanje da li je regionalni pristup potreban, očito je da je ovaj rat vrlo slojevit, ili ratovi, moguće ih je motriti kao jedan rat ili kao više ratova. Oni su povezani. Žrtve su samim time povezane. I zločinci su povezani, kao i počinitelji. Da ne govorimo o tome da je isti počinitelj napravio, najvjerojatnije, ima dosta**

takvih zločina, i na Kosovu, i u Bosni, i u Hrvatskoj, to je razmjerno mali broj ljudi koji je išao, oni vikend-ratnici i tako dalje. Ja mislim da taj regionalni pristup, mi moramo sad vidjeti kako ćemo ga realizirati. Trebamo uzet u obzir kontekst. U pravu je kolega Marijan kad kaže da ne bi to trebalo zbog političkih konotacija, ali i zbog naravi samog predmeta shvatiti kao jedan kalup u kojem ćemo se apsolutno svi ponašati u ovom interpretacijskom, analitičkom smislu. Što se tiče utvrđivanja činjenica, možemo utvrditi matrice i manje-više se tih matrica možemo držati. Ali kad govorimo o interpretacijama, kad govorimo o analizama, kad govorimo o javnom zalaganju, kad govorimo o odnosu s vlašću, kad govorimo o pregovorima između različitih aktera u tome svemu, mislim da ta regionalna komisija treba uzeti u obzir kontekst svake od države, koji je različit. Neke su države napadnute, iz nekih država je došla agresija. Neke su bile i napadnute, a i priča i dvojba je jesu li bile i agresor. Jasno je na što mislim. I onda u tom smislu treba, kažem, djelovati pojedinačno u svakoj državi. Znači, i na razini regije što je logično, i na razini svake države, ne izgubiti u vidu posebnost onog drugog. Što se tiče onoga što je kolega Graovac rekao, baš se o tome i radi da taj posao u vezi Drugog svjetskog rata nije dobro obavljen. I baš to što su prisutne te različite procjene, recimo broj žrtava Jasenovca, koliko ja znam od 40.000 do 1,000.000... Podsjetite me...

Ivo Goldstein: Od 55.000.....

Dražen Lalić: Samo da završim. Baš je to u redu da ovako razgovaramo. Što fali da ovako razgovaramo? Ovaj, ne, u redu je. Baš je to dokaz da ovo treba pripremiti kako treba sa kriterijima zajedničkim, koji trebaju biti racionalni, koji ne trebaju biti podložni nikakvoj deideologizaciji, tumačenjima i slično. Drugim riječima, u Hrvatskoj bi isto kao i u drugim zemljama trebalo napraviti popis, i to žrtava prije svega, i s jedne i druge strane koje su sudjelovale u ratu, a ne da mi dan-danas govorimo „čini mi se 18.000 i nešto žrtava“. S hrvatske strane, kao da u Hrvatskoj, što se tiče građana Hrvatske, nije poginulo 4-5 tisuća više ljudi, govorim o poginulima. To znači mi do sada nismo imali kvalitetno uporabljiv popis žrtava ni za Drugi svjetski rat i idemo analizirati, Graovac jako puno zna o tome, idemo analizirati kako je to napravljeno uopće na području cijele bivše Jugoslavije i idemo prevladati takve grozne situacije, pedeset tisuća do milijun, to je ideologizacija. Činjenice će spriječiti ideologizaciju, činjenice će zaštititi žrtve, a činjenice, to je moja završna poruka, ne možemo ustanoviti na razini jedne države koja je bila uključena u rat. Moramo zajedničku formu imati, a interpretacije, ja mislim, analizu, idemo djelomice ili većim djelom ostaviti svakoj od država s obzirom na kontekst te države i s obzirom na političku situaciju u toj državi. Eto hvala vam.

Eugen Jakovčić: Hvala gospodine Laliću. Imamo prije toga, javili ste se... Ispričavam se, ne vidim. Vi, da, da... Kruno, da. Izvolite Kruno Kardov.

Kruno Kardov: Kruno Kardov sa Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Prvo, drago mi je da smo se već počeli ne slagati kako se ne bi trebali držati samo činjenica. Ja mislim da je zapravo jedan od problema da ovo pozivanje neprestano na činjenice je isto jedan dio ideologije i da mi ne možemo tek tako razdvojiti vrijednosti i ove činjenice s kojima bismo se trebali baviti. Ima jedna bitna stvar koju je kolega Marijan natuknuo, a to je pitanje ovih nacionalnih okvira prijašnjih komisija i ovoga regionalnog pristupa. Što bi zapravo bio taj regionalni pristup? Mislim da bi tu trebali početi isto tako od jedne činjenice, a to je da je ovaj Haaški sud isto tako regionalni zapravo sud. I da u tome, ako ćemo govoriti o komisiji za istinu koja bi išla, regionalna komisija, regionalnim pristupom da trebamo početi od isto tako onih nedostataka ili kritika koje su bile upućivane Haaškom sudu. Jer na neki način ova komisija za istinu koja bi išla, bi išla kao reakcija, nadopuna ili dodatak tome Haaškom sudu. Jer moramo imati u vidu što je ono što se zamjeralo u radu suda ili radu tužiteljstva. Mislim da je više bilo

onih zamjerki na rad tužiteljstva nego na sam sud, jer sam sud, recimo, nikad sebi nije uzeo za cilj pomirenje zaraćenih strana, dok tužiteljstvo je koketiralo sa terminima rekoncilijacije i tako dalje. Sa pitanjem istine, od kritika da Haaški sud kroji novu istinu što zapravo je upitno da li sud ima ikakve veze sa kreiranjem istine o karakteru rata, događaja i tako dalje. A koliko samo za procesuiranje krivaca. Isto mislim kada govorimo o regionalnoj komisiji, ili regionalnom pristupu. I ovdje u nacionalnim okvirima. Mislim da moramo imati u vidu one zadnje efekte, nekakav produkt, mislim da će tu biti jedan bitan nedostatak. A to je da ne postoji publika, da ne postoji regionalna javnost. Ako postoji, onda trebamo ići vidjeti što je to regionalna publika. Koja je to uopće danas regionalna javnost? Ako je nekada bila, što je danas? Čini mi se da je tu jedina regionalna javnost postoji u nekakvim *Big Brotherima*, *Operaciji trijumf* itd. Postoji li ona kad su u pitanju ratni zločini? **I mislim da isto tako kada govorimo o činjenicama, da je to upravo ono, recimo, onaj osnovni pristup koji je sadržan u sudskim procesima i da taj možda pristup nije adekvatan za komisije za istinu, da komisije za istinu moraju ići dalje od toga i da komisije za istinu na neki način moraju neprestano koketirati s pitanjem smisla i sa pitanjem vrijednosti.** Jer ova pozicija u kojoj mi uopće spominjemo istinu već podrazumijeva da govorimo o nekakvom smislu, da razjašnjavamo događaje, a ne samo da govorimo o poimeničnim popisima bez da to stavljamo u određene kontekste. To je za početak.

Eugen Jakovčić: Ne znam da li Nataša ili Vesna imaju intervencije u ovom momentu ili idemo dalje? Idemo dalje. Evo gospodin Samardžić. Jesam li pogodio? Ne.

Enes Milak: Ja sam Enes Milak i....

Eugen Jakovčić: A, vi da, da.

Enes Milak: Imam istraživačkog iskustva sa zločinima, imam nekakvog iskustva i na prezentaciji istraživanja, ali nisam se usudio tih poznih devedesetih godina da uđem u interpretaciju tih istraživanja. Mislio sam da je to još rano. Međutim, mislim da danas imam pravo da govorim na osnovi svog iskustva i o ovome vašem prijedlogu. Na materijalima koje ste nam dostavili otvoreno je puno pitanja. Nešto su Nataša i Vesna govorile, gospodin Graovac postavio je neke nove dileme, kolega Davor Marijan je otvorio jedno krucijalno pitanje da li ići na regionalnu komisiju ili ne. Izgleda da ćemo se morati prvo oko toga dogovoriti. Je li ta komisija treba ili ne treba? Znači, ja sam po nekakvoj vokaciji istraživač XX stoljeća. Bavio sam se talijanskim fašizmom i zločinima italijanskog fašizma u Drugom svjetskom ratu nad Hrvatima, Slovencima i Crnogorcima. Ovdje postoji jedan problem. Problemi su, ako želimo da definišemo probleme pa ćemo onda dati odgovor na to pitanje da li treba regionalna ili nacionalna komisija. **Postoji više tumačenja bliske prošlosti. Dakle, tumačenja bliske prošlosti, a ne istina. I to je jedan veliki problem. Ali problem nije samo u tome nego u ovim nacionalnim sredinama, ta tumačenja se prihvataju kao istina, i to je najveći problem. Bez ikakvog kritičkog osvrtu. To je jedan veliki problem kojim bi se ova komisija, regionalna ako bude osnovana, možda i trebala pozabaviti. A to je razlog da se upravo, eto sad ću kazati svoj stav, da se osnuje regionalna komisija. Drugi problem je problem taj što države nisu zainteresirane da se objektivno tumači bliska prošlost. Nisu zbog toga da bi mogle žrtvom i ratom manipulirati.** I to se dosad dešavalo. Tipičan primjer je kad se netko od ovih ratnih zločinaca, kad odsluži kaznu ili odsluži tamo u Hagu, vrati, onda se on dočeka na našim prostorima u svim državama od reda kao slavodobitnik. Niko neće da kaže da je on zločinac. Nego su to slavodobitnici, znate. I vidite šta to država radi? A to se radi uz potpuni amanet države. I što da se kaže? I onda se postavlja pitanje gdje je tu žrtva? Zbilja gdje je žrtva? Kolega koji se očito zalaže za nevladin sektor sa pravom postavlja ta pitanja. Zašto se ja zalažem za regionalnu komisiju? Kad sam se bavio ovim istraživačkim problemima/poslovima, mislio sam

da treba formirati nacionalne komisije. Zbilja, formirana je državna komisija '43. u Jajcu, ali ona je imala, kolega Graovac, tačan naziv, i to Komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih suradnika. Ali što se iz njihovih rezultata stvorio jedan stereotip, e to je drugi problem. Ovdje se isto može stvoriti stereotip ako mi počinjemo istraživati sa nacionalnih aspekata. Znači. Napraviti ćemo stereotip. Ova problematika je puno osjetljivija. Slučajno sudjelujem u jednom projektu koji je već pri kraju a tiče se regionalnih štiva, alternativnih štiva za srednje škole, to je jedan regionalni pristup. Metodologija tog projekta je potpuno razrađena. Ja sam gospodina Tokaču doveo na jednu sesiju te naše radne skupine da bi vidio o čemu se radi na tim našim radionicama. U čemu je problem? Mi ne poznajemo jedni druge. Nije u pitanju samo ova bliska prošlost, mi ne poznajemo ni onu srednjovjekovnu pa ni osmanski, austro-ugarski period i tako dalje, i onda iz tog nepoznavanja jedni drugih ustvari stvaraju se određeni stereotipi u našim glavama. A gledajte, to su veliki problemi. Dakle, puno je problema o kojima treba raspravljati i ja bih vas zamolio da se ova pitanja jasno i racionalno na ovakvim susretima serviraju. Ja nemam nikakva iskustva, ali ja mogu da kažem da se stalno novi stereotipi rađaju. Iz jednog nastaje drugi, iz Jasenovca se rodio Bleiburg. Ali ajmo vidjeti koliko je žrtava na Bleiburgu, a koliko u Jasenovcu, znate.

Eugen Jakovčić: Hoćete li ići prema kraju gospodine Milak?

Enes Milak: Zato je bolje da ne idemo nazad nego da se mi usmjerimo naprijed. Ovo bih htio kazati, treba se otvarati pitanje komisija, o tome kakav profil te komisije? Je li to stručna ili naučna komisija ili nekakvog drugog tipa? Mislim da ima dosta materijala koji su prikupile neke uglavnom nevladine organizacije, dakle taj materijal sigurno nije kritički obrađen, ali jako je dragocjen.

Eugen Jakovčić: Možete li nam još samo pojasniti, gospođa Kandić mi sugerira, zašto mislite da taj regionalni aspekt bitan. Dvije rečenice.

Enes Milak: Taj regionalni pristup je važan upravo zbog toga što imamo više tumačenja bliske prošlosti na svim nacionalnim razinama. I taj stereotip koji se stvorio i koji se već uvriježio kao neko, u nacionalnim sredinama, dominantno vladajuće mišljenje. Svako za sebe kaže, mi smo divni i krasni, oni su tamo prljavi. Nije to odlika samo ove sredine, znate. Takva je bila i situacija među skandinavskim državama. Oni su tek 1920. godine formirali komisiju za pomirenje. Kad su Šveđani i Danci opisivali jednu bitku, npr. u 17. stoljeću, u kojoj su jedni izgubili, drugi pobijedili, normalno, onda su uvijek govorili za one druge da su loši. I to je išlo tako. Ta komisija je radila od 1920. do 1937. iz čega je nastao prvi izvještaj kao neki udžbenik. Mogu vam kazati da se nekako sa tim godinama poklapa i početak ekonomskog prosperiteta. Ja koliko znam, bio sam na jednom savjetovanju koje je centar iz Sarajeva održao u Fojnici, on je upravo pod tom maksimumom održan: da se dogovorimo o toj spornoj prošlosti da bi išli u bolju budućnost.

Eugen Jakovčić: Bili ste jasni, bili ste više nego jasni. Imamo još dosta diskutatana.

Enes Milak: Samo hoću da kažem, alfa i omega svakog istraživanja je popis žrtava. Mirsad Tokača je to uradio, treba ga podržati, taj popis ubijenih ljudi, ali treba napraviti i popis drugih žrtava, posebno logoraša. Ja znam, bio sam u toj materiji, da se najviše licitiralo s brojem logoraša. I to u negativnom kontekstu. Zato je kolega Davor Marijan lijepo rekao: spisak, to je najveći spomenik svakom onome koji je izgubio život ili bio žrtvom zločina. Zahvaljujem.

Eugen Jakovčić: Evo ovako, imamo sada gospodina Vukadinovića, a nakon toga slijede kolega Zeković, kolegica Uljarević i gospodin Goldstein. Gospodine Vukadinović, vi ste na redu

Srđan Vukadinović: Srđan Vukadinović, Centar za društvena istraživanja Podgorica. Pozdravljam sve učesnike današnjeg skupa. Mislim da je ovo jedna jako dobra inicijativa. Kada govorimo o ovim stvarima gdje ja vidim ulogu i značaj regionalne komisije za utvrđivanje činjenica, a ne istine. To treba razlikovati, iako će neki činjenice podvesti pod istinom, u čemu se u velikom djelu slažem, ali za utvrđivanje nekih činjenica je potrebno mnogo više nego dvije-tri stvari prije svega tu mislim na ono o čemu smo pričali, spiskovi i broj žrtava, jer tu ćemo sigurno doći do velikih dilema, do velikih proturečnosti. Samo u Bosni i Hercegovini centar gospodine Tokače, koji on vodi, ima svoj popis, ali ima i Institut za nestale osobe nekakav svoj popis. Uopšte ne ulazim u objektivnost istraživanja, u postupke i metode i metodologije koju su koristile obje institucije, ali u istom korpusu, u istom entitetu imamo dva dijametralno suprotna popisa, ogromna je razlika. Znači, samo govorim činjenično, ne ulazim, znači, molim kolege iz Centra za dokumentaciju i iz instituta za ratne zločine da ne shvate pogrešno, ne upoređujem kvalitativno ni jedne ni druge popise, nego upoređujem samo određene probleme koji se tu javljaju, i nije to, naravno, stvar naše današnje rasprave. Tako da to da li će ove komisije uspjeti da se pomire, odnosno da dobiju podršku parlamenata ili predsjednika vlada ili premijera, predsjednika države ili nešto drugo, to je već neka stvar koja mislim da ide iz ovoga. Po meni, tri osnovne stvari po čemu je ova regionalna komisija dobra su: prvo u tome što po svoj prilici civilno društvo preuzima tu svoju ulogu da ono razrešava ove stvari, u njega se izgleda ima najveće povjerenje i regionalni kontekst. Na nedavnom savjetovanju, na kome su bili prisutni članovi porodica nestalih osoba u ovom ratu, isključivi zahtev je bio da se to pitanje nestalih osoba može riješiti na regionalnom nivou i kroz jedan regionalni kontekst. Također ova komisija znači cjelinu onoga što mi podrazumijevamo pod civilnim sektorom. Obično pod civilnim sektorom mislimo samo na nevladine organizacije ali postoje i ostala udruženja i pojedinci. Dakle, jedan kompletan strukturni segment tog društva. Druga veoma značajna uloga ove komisije je u stvaranju jednog ambijenta u suočavanju sa prošlošću. Mi vidimo da ne postoji politička volja, političkih elita da se suoče sa svojom prošlošću. Pa čak i kada hapse neke uhićenike za neke ratne zločine, niko ne kaže da je to zbog toga što su oni osumnjičeni za ratne zločine, nego je to zbog određenih zahtjeva koje pred njih postavlja Europska unija ili neka druga institucija. Dakle, vidimo da nema odgovornosti, prvo kod političkih elita što utječe na cijeli ambijent jer te političke elite formiraju svijest o spremnosti da se suoče sa prošlošću i naravno bez suočavanja sa prošlošću nije moguće stvoriti jedan stepen povjerenja, jedan stepen odgovornosti koji i te kako ovdje nedostaje. Zato je konferencija i zato je civilno društvo i regionalni okvir dobar, okvir je dobra mogućnost za takvo nešto jer je povjerenje izgubljeno. Danas slobodno možemo reći to je (povjerenje) najskuplji proizvod na južnoslovenskom političkom i društvenom tržištu. I treća stvar po čemu je meni ova komisija značajna je u tome što mislim da ova komisija treba da stvori, uvjetno rečeno, jedan klonirani element, pod znacima navoda klonirani, u kome se će sučeliti mišljenja ljudi koji ne žele da razgovaraju između sebe. Mi znamo da imamo ljude i na jednoj i na drugoj strani, na strani žrtava i zločinaca, koji smatraju da nema šta da razgovaraju s onom drugom stranom. Zadak civilnog društva i uloga ove komisije kroz regionalni okvir su nešto što treba da klonira taj ambijent, što treba da klonira neku svijest o potrebi razgovora i jednih i drugih, koji možda nisu imali namjeru da o tome na taj način govore. Tako da su ovo po meni uloga i značaj, koji ova komisija treba da ima, mnogo više nego svi ovi spiskovi, mnogo više nego nekakva ... Jer teško će se postići opšta saglasnost na jednom regionalnom nivou između političkih elita ili vlada ili nečega drugog o tome da se prihvati ova komisija, ona može biti prihvaćena zato što će je nametnuti netko iz Europske unije ili netko iz međunarodnih

institucija, ali ovo želim da kažem: **zadatak komisije je da stvara tu organsku potrebu da se ljudi suoče sa prošlošću, a ne da ta potreba bude nametnuta.** Jer ako je potreba nametnuta da se neko suoči sa prošlošću, onda je jasno da tu neće biti rezultata i da će u tim komisijama biti neki ljudi koji će biti zapravo politički predstavnici. Mi danas imamo u Bosni i Hercegovini Institut za ratne zločine i u vrhuški tog instituta je odbor koji sačinjavaju ljudi političkih stranaka. Znači, ljudi koji su jednostavno izašli iz tog trenutka predsjednikovanja i više nisu bili u političkim strankama, a zna se da su bili u nacionalnim, kleronacionalnim i nacionalističkim strankama. I oni su bukvalno tamo. Čak su neki vodili i liste nacionalnih stranaka u parlamentima i danas su tamo kao predstavnici tih stranaka pa kažu nisu članovi stranaka, nego samo nose listu, vode listu i ne znam šta rade. Znači, to je također jedna opasnost, jedna velika prepreka što se može tu susresti. Završit ću sa time, rečeno je da ove komisije imaju kratak period svoga djelovanja, od jedne do tri godine, ali za jedan ambijent kakav je ovdje gdje je dosta društvene strukture urušeno, gdje postoji mogućnost manipulacija na raznorazne načine, gdje se podaci prikrivaju, treba malo više vremena. Znamo i da je dokumentacioni centar koju desetinu godina radio dok nije tačno utvrdio određene činjenice koje su bile bitne za te žrtve, o tome što se dogodilo tamo. Tako da mislim da komisija ne treba robovati vremenu, ne treba robovati rokovima, a prvenstveno izdvajam slijedeće tri stvari; prije svega stvaranje ambijenta da se razgovara, da se povrati povjerenje i da se stvori jedna organska potreba da se ljudi suoče sa prošlošću i to bi trebao da bude dominantan zadatak ove komisije. Toliko i hvala vam.

Eugen Jakovčić: Hvala vam lijepo. Idemo dalje. Gospodin Aleksandar Zeković.

Aleksandar Zeković: Evo prije svega lijep pozdrav svima. Ja sam Aleksandar Zeković, istraživač sam kršenja ljudskih prava iz Podgorice. Ovo je već po drugi put da učestvujem na regionalnom konsultacijama i zaista je zadovoljstvo biti danas ovđe. Mi smo u Podgorici imali jednu vrstu ovakve debate i, zaista, ona je bila, da kažemo, više u nekom nacionalnom okviru i kontekstu, i zaista da kažem, mnogo je izazovnije čuti upravo kada smo ovako iz različitih zemalja i kada predstavljamo neke dileme koje imamo upravo dolazeći sa tih različitih prostora. Ja bih prije svega rekao da dajem podršku ovoj inicijativi i zato sam prije svega ovđe, ovo je mislim jedan zaista ozbiljan način da se ova tema napokon povuče iz nekog politikanskog konteksta. Ova tema zaista dominira jako dugo u javnosti, njime se bave različite strukture, ali ipak se čini da je upravo civilno društvo očuvalo jednu dosljednost u bavljenju ovim pitanjima. Druge strukture su to radile gotovo *ad hoc*, od slučaja do slučaja, koristeći to kad su neki značajniji politički događaji u pitanju, pogotovo izbori ili neki drugi projekti, i naravno u onom kontekstu međusobnog optuživanja. Mislim da je ovo zaista upravo jedan dobar mehanizam, dobar pokušaj da se to na neki način skloni sa tog terena i da se prebaci na polje koje mnogo organizovanije vodi računa o vrsti metodologije i, naravno, koje pokušava da tome daje i jednu zaista potrebnu dozu objektivnosti. Mi smo također već čuli da ima brojnih izazova kad govorimo o ovoj temi. Već smo se sjetili i nekih epizoda iz prošlosti koja je prethodila ovoj. Čuli smo već i Prvi svjetski rat i Drugi svjetski rat, i neminovno, znači, koliko god se mi zalagali da te teme ne pominjemo, neminovno to će se događati. Ja sam nešto slično po tom pitanju rekao u Podgorici kad govorimo o tom nacionalnom kontekstu u Crnoj Gori, sve političke pa i etničke podjele koje postoje nisu toliko vezane, recimo, za ono što se događalo nakon početka devedesetih prošlog stoljeća, nego upravo je to dio naslijeđa Prvog i Drugog svjetskog rata. Ključna politička podjela i nacionalna podjela u Crnoj Gori je ono što se dogodilo na koncu Prvog svjetskog rata između Crnogoraca i Srba. I čut ćete i te kako puno komentara, pa i činjenica i istina, kako ih zvali, o tome koliko je, recimo, po tom pitanju učinjenih zločina. Pa čak se može reći i da su brojni politički projekti kasnije nastali upravo na osnovu toga što se tim zločinima nitko nije, da kažem, adekvatno bavio. I naravno nakon toga dolazi pitanje Drugog svjetskog rata. Vi ste već o tome govorili, što se to događalo u tom

domenu, tako da je neminovno da ćemo mi verovatno i u narednim konsultacijama, to pitanje verovatno spomenuti. Što mi možemo po tom pitanju uraditi? Možda ne treba ćutati o tome. Možda treba iskoristiti svaku priliku i ohrabrivati da se na neki način što otvorenije govori o tome. Mandat ove komisije koja bi bila formirana je jasan. Ipak, bavila bi se onim što je već na neki način postavljeno, ali debatu o tome treba ohrabriti. Sama inicijativa je dobra u pravcu vraćanja dostojanstva žrtvama, i mislim da tu nema dvojbe kod nikog, pa i među nama. Sad vidim da već imamo, da kažem, izazove oko toga da li naše institucije funkcionišu dobro i vidim da smo tu prepoznali probleme, da nismo možda svi dovoljno zadovoljni kako institucije u našim nacionalnim okvirima dovoljno funkcionišu pa to na neki način i daje posticaj ovoj regionalnoj inicijativi. Mislim da nam regionalna inicijativa nenacionalnim pristupom pomaže iz više razloga. Prije svega ovo pitanje objektivnosti, zatim sama priroda konflikta koji je bio u bivšim jugoslovenskim zemljama da i to na neki način daje posticaj samoj inicijativi i naravno tu je nešto što na neki način opet čini taj regionalni kontekst povezivanja i saradnje i te kako može biti dobar argument kod onih koji će ipak konačnu odluku donositi o ovome. Mi možemo ovdje govoriti i iznositi naša stajališta, mišljenja, predstaviti sve izazove, al' ipak će konačnu odluku o ovome, kako je i predviđeno, dat će oni politički predstavnici, reprezentanti građana naših i tako dalje, koji su u ulozi donosioca odluka. Zato je na neki način tema, barem ove sesije, kako stvoriti taj ambijent, taj prostor i klimu u kojoj će donosioci odluka podržati jednu ovakvu inicijativu. Definitivno ako govorimo o naučnoj, akademskoj javnosti, čini mi se da za ovaj proces nijesmo još uvijek dovoljno animirani. Ali ja govorim o slučaju Crne Gore. Veoma mali broj znanstvenika je zainteresiran, profesor Vukadinović kad je govorio prije mene, on je među rijetkim univerzitetskim profesorima koji govori o ovoj temi u Crnoj Gori. Nažalost, ova tema, tema suočavanja sa prošlošću, tema istine i odgovornosti u Crnoj Gori je bila mnogo više aktuelnija devedesetih godina nego što je danas. Danas nju još uvije drže par pojedinaca, par novinara i ponekad političke partije, ali više nažalost zloupotrebljavajući ih nego što na neki način doprinose afirmisanju čitavog ovog procesa i dovođenju ovog, da tako kažemo, konkretnog proizvoda. Znači, postavlja se pitanje kako bi to koalicija upravo koja se formira, kako bi ona mogla da animira uključenje naučne, akademske i, naravno, svih drugih tipova javnosti. Mislim da je to ono o čemu bismo konkretno mogli više razgovarati. Definitivno, ako govorimo, ja želim da vam prenesem to moje viđenje, definitivno politička podrška ako govorimo o nacionalnom kontekstu u Crnoj Gori po pitanju ovog procesa je puno slabija nego što je to bila. I zato nama upravo ovaj regionalni kontekst pomaže jer mi se čini da možemo na neki način reafirmirati naša ranija zalaganja i čini mi se da i te kako, gledamo šta naša društva međusobno rade, kako se političke elite ipak ugledaju se jedni na druge. Čini mi se da ako bi ova inicijativa imala možda veći posticaj u nekoj drugoj zemlji, da bi to na neki način moglo da bude jedan dobar pozitivan refleks na neku od drugih zemalja. Poznato je da smo svi u procesu europskih integracija i koalicija se mora baviti na taj način i kroz taj pristup. Na koji način? Političari često kažu mi se bavimo: proces europskih integracija je proces budućnosti. I ako im vi postavite ove teme, oni kažu ne, to nije tema europskih integracija. To je nešto sasvim drugo. Nekako treba pronaći odgovore da se proces europskih integracija veže, da mi moramo i otkloniti one dugove iz prošlosti. I na taj način pridobiti podršku političara. Završit ću time. Jako mi se dopalo što je kolega govorio oko konteksta regionalne javnosti. Definitivno mi je za ove teme još uvijek nemamo, formirano čvrstu regionalnu javnost koja je spremna u tom regionalnom kontekstu da ovo prihvati. Može da bude raznih izazova, jako teških osuda i tako dalje, i čini mi se da upravo koalicija koja je regionalnog konteksta, govorimo o koaliciji grupa i pojedinaca, može da pomogne u postepenom formiranju te regionalne javnosti, al' ja bi predložio u tom kontekstu da se barem razmisli da li je moguće da grupe i pojedinci koji su pristupili koaliciji, to je možda neki prijedlog, da budu možda, ne rušeći mandat i koncept regionalne koalicije, da budu više aktivniji na nacionalnom kontekstu. Da puno više budu vidljiviji, da puno više rade, da puno više afirmišu, pogotovo ono što smo već primijetili da u

ovoj temi nema drugih zajednica, nema drugih sektora, i mi ih moramo pridobiti. Ne mogu to biti samo subjekti civilnog društva, konkretno misleći pri tome na nevladine organizacije i na pojedince, tako da bi u tom domenu trebalo malo više poraditi. Evo toliko za prvo javljanje. Hvala.

Eugen Jakovčić: Hvala lijepa. Ja znam da imate potrebu kad uzmete riječ objasniti svoje stavove, ali ipak vodite računa da nas ima jako dosta. Daliborka Uljarević. Izvolite.

Daliborka Uljarević: Ja sam Daliborka Uljarević iz Centra za građansko obrazovanje. Pokušat ću da pratim smjernice moderatora i da vam sažeto izložim ono što sam planirala. Smatram, naravno, da je REKOM vrlo vrijedna inicijativa, Centar je to od samog početka podržao, ali bi isto tako bilo važno da pored utvrđivanja i kazivanja činjenica o ratnim zločinima rad REKOM-a prate i naponi svih nas da se utiče na kreiranje jedne kredibilne političke memorije na ovim prostorima, koja više neće biti zasnovana na mitovima, već upravo na onim činjenicama koje i tokom svog rada budemo uspješni prikupiti. Nije slučajno, recimo, konkretno u Crnoj Gori, što se najveći dio javnosti, prije svega institucije i vlasti, veoma dugo sistemski i odlučno odupirao ovom procesu i ova tema je naprosto za vlast u Podgorici *Pandorina kutija* isto toliko koliko je to i jedna prijeko potrebna gorka pilula za ozdravljenje našeg društva. I čini mi se da smo kroz diskusiju videli taj nedostatak političke volje, nedovoljan pritisak javnosti, ili možda preciznije, zapravo dovoljno nerazvijenu svijest javnosti o tome koliko je značajno suočavanje sa prošlošću kao što je pomenuo kolega Zeković, upravo za suočavanje sa budućnošću koja je pred nama. I to je nekakav modus koji bi, tu podržavam u punoj mjeri kolegu, koji bi trebalo potencirati. Europski poslovi nisu apstraktna kategorija, to su domaći poslovi, to je stvar uređenja naših društava, a ona ne mogu da se reše ukoliko se mi ne suočimo na adekvatan način, upravo sa ovom prošlošću o kojoj danas pričamo, znači u ovom vremenskom periodu. Mi sad trpimo posledice planskog kontinuiranog potiskivanja ovih pitanja. Imamo također kreiranje mnogih istina od strane vladajućih struktura iz različitih razloga. Neki poput naših u Crnoj Gori ovo pitanje neće da otvore jer to direktno otvara pitanje njihove odgovornosti. U drugim zemljama možda to nije politički profitabilna tema i stavljaju se neke druge teme na osnovi kojih se dobijaju i ranije pominjani izbori. U najvećem broju slučajeva mi imamo zapravo posla sa neozbiljnim i neodgovornim političarima koji u misteriji prošlosti selektivno biraju momente koje trebamo pamtiti, a druge brišu kao da su oni neće vratiti kao bumerang, a videli smo, neke kolege su to pomenule, da je nekakav efekat i ono što se dešavalo devedesetih imao svoje korene u nerazjašnjenim pitanjima nakon Drugog svetskog rata. Da zaključim: suočavanje sa prošlošću je bio i ostaje jedan neprijatan proces, jedan manjinski koncept koji u svim našim državama nosi dio civilnog društva. Jer ta činjenica nije dovoljno moćna kategorija da bi zaista izvela promene. Da mi moramo pronaći saveznike i u nekim novim političkim elitama, da moramo naći saveznike i u građanima koji još uvek imaju taj strah zato što je odgovornost na neki način promovisana kao kolektivna odgovornost, a ne kao individualna, i to kreira strašan otpor kod svih građana. Mi to moramo mijenjati utvrđivanjem činjenica, ali i regionalnim uticanjem da se podigne nivo političke kulture i izgradi politička memorija koja će zapravo biti jedan oblik prevencije sličnih događaja. U protivnom neće biti prosto dovoljno iskorišćen potencijal onih koji su spremni da se suoče sa svojom prošlošću zarad te zdrave budućnosti. Hvala.

Eugen Jakovčić: Hvala lijepa. U nastavku profesor Ivo Goldstein. Izvolite.

Ivo Goldstein: Da, rekao je kolega Jakovčić. Ja sam sa Filozofskog fakulteta u Zagrebu, sa Odsjeka za povijest. Dakle, mene bi zanimalo da sa ovog skupa odem sa jasnom vizijom, odnosno zaključkom, što bi buduća komisija trebala raditi. I iz ovih papira koje smo dobili s

jedne strane, iz diskusije koju sam slušao, čini mi se da to još uvijek, naravno, nije definirano i da se može reći da bi se stvaran posao morao razvijati na tri razine. Tri razine: prvu vidim kao uzroke i objašnjenja, dakle jedna naracija o tome što se dogodilo, drugo bi bio popis zločina, odnosno dokumentiranje zločina, i treće, popis žrtava. Čini mi se da su stvari jako komplicirane. Komplicirane zato što je u različitim zemljama na prostoru bivše Jugoslavije situacija različita, zato što, ukoliko se zahvati cjelovito svaki od tih segmenata, oni u pojedinim dijelovima jesu dorađeni ili obrađeni, u pojedinim dijelovima nisu. Uopće ne pretendiram u ovih nekoliko minuta sve to obuhvatiti, nego samo dati stvarne... Zapravo, želim samo da uočimo gdje bi eventualno prostor za djelovanje bio, gdje ga ima puno, a gdje ga zapravo nema. Kao prvo, uzroci i objašnjenja. Netko je ovdje rekao, ili rečeno je, da u svakoj od naših država postoji samo jedno objašnjenje rata i da se ona konsultiraju. To nije istina. Postoji u svakoj od država vrlo različita viđenja ratova na prostoru bivše Jugoslavije, ona već petnaestak godina su u oštrim oprekama, debate su vrlo žestoke i ima suradnje. *Srpska strana rata* jedna briljantna knjiga, iz '96., je nešto što možemo i danas potpisati, i možemo reći da je knjiga izuzetno važna za spoznavanje i shvaćanje ratova na prostoru bivše Jugoslavije. Mi smo kao historičari, ne znam je li Igor Graovac samo, ima još nekolicina tu nas, mi smo sudjelovali na skupu, bilo ih je točno deset je li da, srpskih i hrvatskih historičara, dakle koji su se naizmjenice održavali u Mađarskoj, pa onda u Srbiji i u Hrvatskoj i u Crnoj Gori, gdje uistinu na tim debatama, ako ne slušate dijalekt, jezik kojim sudionik govori, uopće ne biste znali u nekim trenucima tko dolazi iz Srbije, Hrvatske ili Crne Gore. I uistinu deset, odnosno jedanaest tomova tih naših razgovora koji su objavljeni, pokazuju da smo mi barem na znanstvenoj razini došli do prilično visokog stupnja razumijevanja tih stvari, jedinstva barem do točke u kojoj možemo reći da shvaćamo argumente i pozicije onih drugih. S time da su neki od sudionika, kao ovdje prisutni Igor Graovac, zajedno sa kolegom Cvetkovićem iz Beograda, objavili zajedničku knjigu o jednoj od najosjetljivijih tema iz Drugog svjetskog rata, što će reći o žrtvama. I tu ste našli iste, ako ne i posve iste stavove. Prema tome to sve treba uzeti u obzir. Druga stvar je, netko je spomenuo Jasenovac, da bi o njemu trebalo biti govora, ne u kontekstu što je bio Jasenovac, mislim da se ne treba vraćati na to, i mislim da su brojke i uzroci i posljedice Jasenovca prilično jasni za jednu zdravorazumsku znanstvenu refundiranu pamet, to ne bi trebala biti nikakva dilema. Druga je sad stvar na koji se način tim Jasenovcem u poslijeratnoj Jugoslaviji manipuliralo i na koji način je on imao reperkusije, taj fenomen jasenovački, na ratove '91. – '95. Toliko o tome što je historiografska, odnosno povijesna podloga. Ona svakako nije završena. Tu prostora još i dalje ima. Ali mnogo je toga napisano, amerikanci su napravili jednu veliku komisiju (Charles W. Ingham) u kojoj sam bio, koja je izdala čitav niz tekstova koje opet treba uzeti u obzir. Da li... Dakle, ja mislim da tu i dalje postoji prostora za takvu jednu analizu, za takvu jednu naraciju. E sad, popis zločina. Popisi zločina se naravno, odnosno dokumentacija o zločinima se može raditi, ali ona postoji velikim dijelom na sudovima. Ja znam da postoji izobilna, gospođa Kandić naravno da zna, postoji izobilna dokumentacija za, recimo, zločine u istočnoj Slavoniji. Postoji na Hrvatskom državnom odvjetništvu, to još nitko nije vidio, ali izobilna dokumentacija, ali se tek jednim dijelom prezentira javnosti, ne cjelovito. Izobilna dokumentacija o događajima u Osijeku '91. godine, o kojima se sada vode suđenja. To jednoga dana, ako se može dobiti i staviti u neki arhiv, to će biti i te kako korisni dokumenti za ono što se događalo u Hrvatskoj '91. godine. A to je danas na Državnom odvjetništvu Republike Hrvatske. Prema tome tu ćemo biti u situaciji da se, recimo, ako se registriraju sve te baze podataka koje postoje, vjerojatno će se one morati nadograđivati i u svakom slučaju objedinjavati. Treće, popis žrtava. Znam da se popisi žrtava nalaze na različitim stranama od neprojenog broja institucija, postoji čak i projekt u Hrvatskom državnom arhivu koji bi obuhvatio sve žrtve u Hrvatskoj tokom 20. stoljeća. Taj popis žrtava, recimo Hrvatska državna komisija za nestale kojoj je na čelu gospodin Ivan Gruić, je po prvi puta, mislim 2006/2007. ipak 2007., objavila popis zatočenih i nestalih na obje strane. Dakle,

na, uvjetno rečeno, hrvatskoj i na srpskoj strani rata u Hrvatskoj '91. - '95. Prema tome mi danas imamo službeni dokument, na hrvatskoj strani se traži toliko, na srpskoj strani se traži još toliko, poginulo je toliko i toliko ljudi. Dakle, neke stvari, neke predradnje postoje. Osim toga ono što je napravio gospodin Mirsad Tokača i ono što se radi u Sarajevu, to je po mome mišljenju apsolutno hvale vrijedan rad, pitanje je sada na koji način, u kojim segmentima i dimenzijama se može taj posao još dopunjavati i završavati. **Ja bih, dakle, shvatio ovaj posao kao nekakav vid regionalne suradnje.** Naravno to uopće nije upitno, nego je pitanje da li takav jedan projekt, odnosno takav jedan centar, može objedini sve ove vrlo raznorodne inicijative, što državnih, što civilnih udruga, što nekih trećih, dakle čak iz inozemstva, u jednu prihvatljivu inicijativu koja bi onda u roku od, kao što je Vesna rekla, ne znam u jednom razumnom roku, dala konačno rezultate ili barem negdje imala neku fazu završnosti. Što ste rekli? Tri godine recimo. To je moje osnovno pitanje. Hvala vam.

Eugen Jakovčić: Hvala gospodinu Goldsteinu. Sada riječ ima Ante Nazor

Ante Nazor: Ante Nazor iz Hrvatskog memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata. Prije svega želio bih pozdraviti ovdje nazočne i zahvaljujem se organizatoru na pozivu, i naglasiti da pozdravljam napore svih nevladinih i civilnih udruga kao i svih ustanova, bilo one znanstvene ili ne, i pojedinaca koji rade na tome da se nedavna povijest prikaže objektivno i stručno, da se svi počinitelji ratnih zločina kazne. Nije sporna želja za pritiskom na institucije da se ubrza proces utvrđivanja povijesnih činjenica. Znači, prije svega ratnih zločina i njegovih počinitelja. Međutim, nije sporno što, temeljim ovu tvrdnju na popratnom materijalu koji sam dobio uz poziv, što se istodobno s tim pokušava nametnuti neko tijelo koje će nama dati: „službeno, odnosno zvanični“, kako piše u dokumentu u tekstu, znači “zvaničnu verziju događaja na ovim prostorima.“ I sukladno tome smatram da sav taj pristup nije, da sad ne elaboriram što je sve u tom tekstu smatram spornim, mislim da ovaj sadržaj popratnog materijala treba precizirati, na koje se točno razdoblje odnosi, jer držim da su u Hrvatskoj napravljeni znatni pomaci zadnjih nekoliko godina, da se u Hrvatskoj slobodno može sve reći, i gdje se učenici u školama suočavaju i s negativnim stranama vlastite prošlosti zato jer tome svjedoče udžbenici u hrvatskim školama koji nisu identični, znači ostaje jedna sloboda odabira nastavnica koje će udžbenike koristiti. U tim udžbenicima u svakom slučaju ima materijala i sadržaja na temelju kojih možemo zaključiti da se Hrvatska u tom smislu suočava s prošlošću. Ovdje je bilo govora šta država čini. Između ostalih našu ustanovu država je i ustrojila, osnovala ovaj centar i država je već do sada, odnosno institucije koje država osnovala, već za sada su sredile poimenične popise poginulih na prostoru Hrvatske u ovom zadnjem ratu, Domovinskom ratu. Gotovo 90 posto podataka je obrađeno. Uprava za zatočene i nestale pri Ministarstvu obitelji, branitelja i generacijske solidarnosti, objavila je, odnosno dala je jedan popis od 12.078 poginulih na hrvatskoj strani, da tako kažem uvjetno, i tu je praktički odrađen najveći dio posla s hrvatske strane. S druge strane podaci o žrtvama na okupiranom području Republike Hrvatske nisu mogle biti tako brzo i jednostavno obrađeni jednostavno iz razloga što je dostupnost izvora dokumenata bila ograničena. Kako je Centar osnovan, tako je preuzeo gradivo takozvane Republike Srpske Krajine, i mi smo automatski počeli raditi bazu podataka za sve osobe za koje smo u dokumentu našli da su poginuli, umrli od posljedica rata, ubijeni dakle. U ove tri godine koliko radimo, u tu bazu podataka uneseno je više od 5100 osoba imenom i prezimenom. U pitanju je okupirano područje Republike Hrvatske i uglavnom je tu riječ o pripadnicima srpske narodnosti. Upravo nam je cilj da se zajedničkom suradnjom s Vladinom Upravom za zatočene i nestale i našeg Centra dođe do jednog konačnog popisa žrtava na prostoru Republike Hrvatske, tako da ne stoji primjedba da se ne radi ništa i da država nije učinila ništa. Druga je stvar međusobne suradnje i smatram da je to bitno u cijeloj ovoj priči i da institucije trebaju pojačati međusobnu suradnju. To držim važnijim od osnivanja

regionalne komisije jer nije bitan regionalni pristup, nego je bitan znanstveni pristup. I mislim da ćemo se tu svi složiti. Prema tome kad govorimo o nekim brojkama koje su poznate u Hrvatskoj, onda mogu reći da, recimo, u Upravi za zatočene i nestale postoji gotovo apsolutan točan broj nestalih osoba na prostoru Republike Hrvatske, odnosno osoba čija sudbina nije poznata. On iznosi u ovom trenutku 1889 osoba, dakle ukupno i one koje potražuje hrvatska i one koje potražuje srpska strana. Tu je bilo govora o popisu zatočenih i on je gotovo apsolutno točan, i o njegovoj pouzdanosti, dakle o pouzdanosti tih popisa, svjedoče udruge i mehanizmi međunarodne zajednice: Međunarodni komitet Crvenog križa, Međunarodna komisija za nestale osobe, pa i Međunarodni kazneni sud koji je sve aktivnosti u vezi s tim prenio na Republiku Hrvatsku, znači da ima povjerenja u institucije i ustanove koje se bave tim radom. Mi trenutno unosimo podatke za nešto više od 400, to još nije konačno, osoba koje su ekshumirane nakon operacije *Oluja* i to praktično znači kada se ažuriramo i sredimo te popise sa Upravom za zatočene i nestale, držim zaista da će u Hrvatskoj tim popisom biti obuhvaćeno najmanje devedeset posto svih poginulih i preostaje nam taj jedan završni napor da učinimo ono što je upravo učinio gospodin Tokača, da damo jedan grafikon, da damo jedan prikaz upravo onako kako je on to učinio u onoj svojoj prezentaciji. Da bi ubrzali proces, mi u Centru smo dali tiskati jednu brošuru koja se odnosi na Karlovačku županiju. Mi smo je nazvali *Izvorni demografski gubici Karlovačke županije u Domovinskom ratu - Prilozi*, jer znamo da taj popis nije konačan, ali da bi ubrzali proces utvrđivanja, znači, poginulih i nestalih, mi smo se odlučili taj popis objaviti da bi jednostavno ljudi dobili uvid imenom i prezimenom u žrtve koje su navedene, jednako tako mogli onda primijetiti koje žrtve nedostaju. Zašto Karlovačka županija? Zato što je gradivo koje imamo u posjedu, a koje je dostupno u raznim institucijama, bilo znanstveno najcjelovitije. Mi trenutno sređujemo 15. Lički korpus, znači to gradivo još nije sređeno, ali 21. Kordunski korpus je sređen i gradivo Karlovačke županije u prilično je dobrom stanju. I zato smo se odlučili na Karlovačku županiju jednostavno da dobijemo na neki način kritiku i recenziju javnosti, da nas se upozori na žrtve koje nedostaju i da možda ta brošura bude jedan prototip kako će se u ostalim županijama doći do konačnog broja, a onda, jasno, do ukupnog broja poginulih i nestalih na području Republike Hrvatske, i onda s tim brojevima možemo ići dalje u raspravu i suradnju s ostalim institucijama u raznim državama koje su zainteresirane za priču o događajima s kraja 20. stoljeća na ovim prostorima. Prema tome da na neki način zaključim, moje mišljenje da podržavam suradnju svih ustanova, i znanstvenih i nevladinih, i vjerujem da nam je zajednički cilj postići objektivni prikaz povijesti devedesetih godina na prostoru bivše Jugoslavije, a posebice izraditi popis žrtava i kažnjavanja svih ratnih zločina. Ali zaista ne podržavam osnivanje regionalne komisije jer držim da je posao utvrđivanja tih činjenica prije svega zadaća znanstvenih ustanova i da se taj posao može odraditi samo ozbiljnim, točno precizno, samo ozbiljnim znanstvenim pristupom. Kad je riječ o Hrvatskoj, držim da znanstveni potencijal postoji i da hrvatska historiografija može sama ostvariti taj cilj kad je riječ o prostoru Republike Hrvatske, i da nam zato za Hrvatsku i za prostor Hrvatske ne treba nametati nikakvu, imam dojam, nadređenu komisiju, čiji bi onda rezultati bili zvanični ili službeni, zvala se ona regionalna ili ne. Ili nekim drugim imenom. I dapače, to ne isključuje rad nevladinih udruga, to ne isključuje dosadašnje aktivnosti koje su nevladine udruge, civilne udruge imale. Nama je znatno potrebna pomoć, prije svega u prikupljanju memoarskog gradiva i držim da su tu upravo civilne udruge u mogućnosti prikupiti znatne količine gradiva. Tom gradivu je mjesto u arhivima, arhivi postoje, nema razloga osnivati paralelne institucije, ponavljam, nas suočiti s prošlošću neće nikakva regionalna komisija niti će ona doprinijeti pomirenju, nego samo ozbiljno suočavanje, znanstveno, za koje vjerujem da postoji snage u svim državama na prostoru bivše Jugoslavije. I u Hrvatskoj, rekao je profesor Goldstein, postoje prijepori, postoje dvojbe, mi se vjerojatno nikada nećemo složiti oko nekih pretpostavki i teorija, ali to ne znači da ne možemo razgovarati, argumentirano raspravljati i na temelju tih rasprava onda donositi zaključke.

Ovakvi okrugli stolovi jesu potrebni, ali kažem, ponavljam, držim da regionalna komisija kao takva, barem za prostor Hrvatske, nije potrebna. Hvala na pozornosti.

Eugen Jakovčić: Hvala gospodine Nazor, Vesna se javlja za riječ

Vesna Teršelić: Ja bih podsjetila na civilne žrtve koje nisu na popisima, i to je još uvijek otvoreno pitanje. Na kom je popisu Aleksandra Zec, na kojem popisu je Ljubica Solar, na kojem popisu su supruga i kćer Petra Mileusnića ubijene '91. u Novskoj. Dakle, neka su pitanja otvorena. Iako ste jasno govorili o podacima koji su prikupljeni, izvrsno je da su prikupljeni i važno je da su već raspoloživi, ali još uvijek postoji oni podaci kojih nema i koji se mogu tek prikupiti istraživačkim radom.

Ante Nazor: Evo samo bih odgovorio. Upravo zato smo pokrenuli, znači javno objavljivanje za prostor Karlovačke županije, da kad ljudi dobiju u ruke popis, ne bude samo suhoparna analiza s toliko i toliko poginulih nego popis s imenom i prezimenom broj poginulih, jasno da znamo okolnosti u kojima su poginuli, mjesta gdje su poginuli, upravo da bi nas javnost mogla upozoriti, a ja tu vidim i način djelovanja civilnih institucija, da kažu: „Pogledajte, u toj i toj brošuri zaboravili ste to, to i to, toga, toga i toga treba navesti“. I na taj način ćemo upotpuniti taj popis i vjerojatno doći, pa nadam se vrlo brzo, do konačnog cilja, koliko shvaćam i cijela ova inicijativa je pokrenuta, jedan od njezinih glavnih zadataka je poimenični popis žrtava. Opet tvrdim, mi u Hrvatskoj smo vrlo blizu popisu tih žrtava. Zbog nedostupnosti gradiva imamo problema sa ovom, da tako kažem, srpskom stranom, ali s ovim javnim objavljivanjem tih popisa vjerujem da će se i ono dopuniti.

Ranko Marijan: Ja bih samo dodao za obitelji, članove obitelji Mileusnić. Meni u ovome mjesecu izlazi monografija *Novska u Domovinskom ratu*. Tamo su svi mrtvi s područja općine Novska, uključujući članove obitelji Mileusnić, i objašnjene su okolnosti u kojima su oni ubijeni. Hvala.

Nataša Kandić: Meni je jako drago da ste vi istovremeno odgovorili na pitanje o tome što znači taj poimenični popis, pa ste rekli gotovo smo pri kraju, samo vam još nedostaju podaci o stradalima i žrtvama sa okupirane strane. Prvo, to je jedan od razloga zašto mislim da ovaj poimenični popis i treba da se ponovno pokrene i postakne, prikupi sve ono što već postoji, ali i nadoda ono što ne postoji. Ja sam htela samo da pokušam da razjasnim tri razine, odnosno tri nivoa koja je spomenuo gospodin Goldstein. On je tu vrlo jasno, vrlo dobro precizirao jednu važnu stvar a što bi trebao biti i jedan od elemenata u mandatu komisije. To je naracija o tome što se dogodilo i mi upravo o tome govorimo kada se zalažemo za javna saslušanja žrtava. Međutim, što se tiče dokumentovanja zločina tu postoje dve, da kažem, podrazine. Dokumentovanjem zločina se s jedne strane bave sudovi, utvrđivanjem krivične odgovornosti prema optuženima protiv koji su podignute optužnice. Znači, samo i isključivo za one koji su optuženi. A postoje hiljade i hiljade slučajeva i veoma ozbiljnih zločina protiv čovečnosti koji nisu niti će biti predmet istrage, nego će ostati potpuno nezabeleženi, neregistrovani ukoliko ne postoji ovakvo nešto, neko telo za koje se mi zalažemo. Što se tiče popisa žrtava, to neće biti, niti mi mislimo da to treba da bude, u mandatu komisije. Mi mislimo, pošto je već, kako ste vi rekli, jako puno urađeno na tom poimeničnom popisu žrtava prije svega u Bosni i Hercegovini gdje je proces pri kraju iako nikada neće biti završen u potpunosti, radi se i u odnosu na Kosovo popis stradalih žrtava na Kosovu i on će biti za dve-tri godine urađen i ti popisi mogu da pomognu radu te predložene komisije, ali komisija se ne treba time baviti upravo zato što je jako puno urađeno na tome i sad treba zapravo da se potrudimo, i institucije i organizacije iz civilnog društva da taj poimenični popis bude završen i dat na raspolaganje, korišćenje,

naravno, na analizu, tumačenje toj regionalnoj komisiji. Tako da mi razdvajamo pitanje mandata od pitanja popisa jer je na njima (popisima) već jako puno urađeno. Inače, meni se jako dopada da svi učesnici iznose argumente o tome zašto je važan nacionalni pristup, i zašto je u vezi sa prošlošću jako važan regionalni pristup i ova regionalna inicijativa. Ali moram priznati nisam razumela, jako bih volela, ne sada, možda u pauzi, da pojasnite argumente zašto vi mislite da je sve zadovoljeno, da ima uslova, klime, svega onoga što može da dovede do jednog zvaničnog zapisa o prošlosti kada je reč o Hrvatskoj. Možda je to dobro za ostale učesnike da obratimo pažnju na to da li mi samom inicijativom, kako vi kažete, nudimo to neko regionalno telo koje treba da obezbedi zvanični zapis. Pa bilo koja komisija koju formiraju svojom odlukom parlamenti, ona onda, rezultat njenog rada mora da bude zvanični zapis o prošlosti. Ne može da bude neformalni, nezvanični, mi insistiramo samo da taj zvanični zapis bude činjenični zapis. Znači, mislim da tu ne bi trebalo da bude nekog spora. Ako nešto formiraju parlamenti, onda to mora biti službeni, mora biti znači merodavni, verodostojni zapis, a mi dodajemo tome da se on mora zasnivati na činjenicama i u tome smislu da bude nesporan.

Ante Nazor: Oprostite, samo rečenica. Možda nisam bio dovoljno jasan. Ono što je mene zasmatalo u popratnom materijalu koji sam dobio proizlazi da se u Hrvatskoj ništa ne čini na tom pitanju, da ne postoji politička klima, da sustav obrazovanja nije složen uopće tako da se može razumjeti, suočiti s prošlošću. Ja jednostavno želim naglasiti da to nije tačno i da posebice posljednjih nekoliko godina i te kako su žive debate, i te kako raznovrsna mišljenja, i te kako su na neki način prisutne činjenice gdje se u udžbenicima u školama mlađe generacije suočavaju sa tamnim stranama vlastite prošlosti. Ja sam na to morao upozoriti jer sam povjesničar koji dolazi iz Hrvatske. Ne slažem se s takvom paušalnom ocjenom za cijelu regiju. Da sam išao u detalje, onda sam mogao poimenice navesti s čime se ne slažem i što želim da mi se objasni u tom izvješću, u tom popratnom materijalu pa da argumentirano kažem zašto se s time ne slažem. To je dakle, sporno. Smatram da je jedna takva inicijativa suvišna, kad veće postoje institucije i nema potrebe za stvaranjem paralelnih institucija. To je moje mišljenje. Hvala.

Vesna Teršelić: Pa samo bih rekla da postoji izvještaj o tranzicijskoj pravdi na regionalnoj razini, da se tu vrlo jasno rade razlike i vrlo se jasno govori o tome što je učinjeno u pojedinim zemljama. I neke od ocjena koje ste vi spomenuli baš u vezi povijesnih udžbenika, vrlo se jasno vidi da napretka ima. Dakle, ne mora se gledati na dvije stranice koje nužno moraju biti sažete. Evo pogledajte izvještaj o tranzicijskoj pravdi za 2006./2007., i tu postoji ocjena za različite zemlje. Ja bih samo nadopunila što je Nataša govorila. U Hrvatskoj grupa žrtava koja nije dokumentirana su civili, i to oni civili koji su stradali na područjima koja nikad nisu bila okupirana. Riječ je o onima koji nisu bili nehrvatske nacionalnosti ali su bili percipirani kao takvi. I to je grupa gdje su istraživanja još uvijek potrebna.

Eugen Jakovčić: Ja bih sada da uzmemo predah, brojne su intervencije, obećavam gospodine Raduloviću s vama započinje ova sljedeće etapa koju će moderirati kolega Aleksandar Trifunović, zahvaljujem na pozornosti

Drugi dio

Aleksandar Trifunović: Možemo da počnemo. Gospodin Radulović je bio prvi. Još jednom vas pozdravljam. Možemo da počnemo sa drugim dijelom današnje sesije. Ja ću vam se predstaviti. Ja sam Aleksandar Trifunović, urednik Medijskog projekta *Buka*, dolazim iz Banje

Luke. Već imamo par diskutanata, ali neki tehnički detalji koji su bitni, kao što vidite kasnimo, produžili smo prvu sesiju za pola sata tako da se sve pomera za pola sata. Ručak će biti u 13.30. U pauzi i za vrijeme pauze, znači za ručak, ćete moći da preuzmete vaše putne troškove, oni koji to imaju. I molim vas, još jednom da proverite da li su vam mobilni telefoni uključeni, da ih isključite u idućih sat i po da ne bi imali problema sa zvukom. Negdje na samom početku Nataša je rekla, ja sam član kordinacione grupe. Ima ljudi koji su uključeni u ovo kroz praktički rad u kordinacionoj grupi, i svi problemi o kojima smo govorili u prvom delu sesije, ono što je po meni značajno reći, na regionalnom nivou postoje i u Bosni i Hercegovini kao državi. Možete li sad zamisliti kako to izgleda kad u jednoj državi imate više različitih istina, duboko podijeljeno društvo po pitanju suočavanja s prošlošću, ne postoji gotovo nikakav konsenzus i u principu mislim da će vrlo interesantno biti pratiti na koji način se ovaj rad, rad komisije i rad na konzultacijama odvija u samoj Bosni i Hercegovini. Mi imamo tu sreću ili nesreću da imamo izbore svako malo. Onda imate situaciju da se, ma koliko to morbidno zvučalo, više zvuči na scenarijo nekog filma, mrtvi mobilni kao neka jedinica specijalna u pričuvu koju vi izvadite kad vam je potrebna, izmanipulišete s njom maksimalno i opet je vratite u pričuvu do nekih novih izbora ili do nekog novog političkog momenta kada će žrtve vama ponovo trebati a da pri tome vrlo malo ljudi interesuje za njihovu stvarnu sudbinu, sudbine njihovih porodica, kako na kraju ti ljudi žive, kako su živeli. Njihova imena niko ne zna jer žrtve nisu personalizirane, nego su samo svedene na jedan bataljon koji učestvuje u ovom mitu a sve to skupa predstavlja jedan morbidan koncept za Bosnu i Hercegovinu. To je moj pogled na stvar, vrlo ličan naravno, u kome treba pokušati raditi i mislim da je dobro napomenuti da niko ne misli da će ovaj posao biti lak. Da će biti otpora svake vrste, a pogotovo podijeljena javnost koja u ovom trenutku definitivno ovu temu ne smatra prioritetnom. Gospodin Kruno Kardov je odlično rekao govoreći o regionalnoj javnosti, kao tu su Operacije trijumf, Big Brother i ostalo polupornografska, tematika koja mnogo više izgleda zanima našu javnost. Držat ćemo se nekog redoslijeda koji je kolega Eugen ostavio da tako kaže. Mislim da je profesor Radulović dugo čekao riječ, pa evo, izvolite.

Branislav Radulović: Aleksandar, zahvaljujem. Ja bi otprilike nastavio tamo gdje si ti stao, ali prije nego što počnem, samo bih rekao jedan podatak. Dakle, ovo je 2009. godina. Ratovi su počeli negdje '91. godine. Postojao je jedan prostor koji je imao 22 miliona i da li itko u sali zna koliko je bilo mrtvih na tom prostoru? Da li neko može da kaže u ovom trenutku na prostoru te neke zemlje, kako god da je nazovemo sada opšte nije važno, bilo toliko i toliko mrtvih? Imamo podatak da je nestalih 17.158. E ima sad i sljedeća rečenica. Ulazimo u proces europskih integracija, i šta mislite da ćemo se u narednom periodu više ili manje baviti time? Baviti ćemo se manje. Zašto? Zato što će se u procesu europskih integracija težiti da nas približava, umanjivat će se problemi među nama i priča o ratovima, stradanjima, žrtvama, njihovoj personalizaciji bit će pitanje koje će sve manje i manje zanimati i međunarodnu zajednicu koja je zapravo bila lider otvaranja tih problema. Koji je zapravo problem u cijeloj priči? Države. Da su države radile svoj posao, da su sudovi radili svoj posao, da su tužilaštva radila svoj posao, mi danas ne bi sjedili ovdje. Može neka država da bude bolje organizovana. Ante, vi ste vrlo lepo dali pregled kako je to u Hrvatskoj, a može neka država pritom da ne daje bilo kakav značaj toj stvari? Ali generalno. Znači, kada se neko kroz trideset, pedeset ili sto godina bude bavio ovom temom, jer naučna istina ne znači da ćete formirati komisiju za istinu i kazati bilo je tako. Ne. Zašto se kroz tristo godina ili sto pedeset godina neko ne bi naučno bavio ovim problemom ko što se mi bavimo nekim istorijskim stvarima od prije petsto, sedamsto godina. Ko će zabraniti nekom naučniku da se bavi ovim prostorima i podacima kroz neki određeni vremenski period? E sad se postavlja pitanje o cijelom tom kontekstu stvari, šta je neka naša, ajde da kažemo, generacijska obaveza? Da sačuvamo podatke. Prva i osnovna stvar je sačuvati podatke jer ovo što je Aleksandar malo prije rekao, spriječiti zloupotrebu sa

mrtvima. Pa imate 120 hiljada onda do pola miliona mrtvih. Kako kad nam šta treba, je l' tako za izbore? Drugu stvar koju treba uraditi, pokušati međusobno podijeliti podatke i vidim da je dilema. Da li ćemo imati regionalni ili nacionalni okvir? Ja tvrdim da nemamo kvalitetne nacionalne procese, a kamoli da pričamo o regionalnima. Ja sam pravnik, ko će da formira tu komisiju? Koje to tijelo? Kako će ono da funkcionise i kome će da se obaveže? Da li mene obaveže? Ne. Da li ja kao naučnik moram prihvatiti ili kao građanin? Ne. Šta smo mi ovde? Mi smo ovde grupa za pritisak. I uvijek smo to bili i bili smo manjina. I zajedno smo ovdje zato što očigledno moramo povezati energiju među sobom jer svi u svojim sredinama imamo manje-više slične probleme. A to je da političke elite, odnosno država, ne radi ono što treba da radi. Da li bi bilo Haškog tribunala da su radili nacionalni sudovi? Pa naravno da ne bi. A sad će i prestati sa radom Haški tribunal, a nacionalni sudovi rade tako šta mi je kolega ispričao da kad donese jednu odluku sud u Tuzli, kontra se u drugom gradu formira ista odluka, samo što je problem različiti nacionalni sistem. Zašto vam trebaju komisije? Prvo, komisije neće formirati nevladin sektor, mora ih formirati država i najbolje bi bilo da ih formira parlament. Komisije imaju, ili bi trebale imate, tri osnovna zadatka: da prikupe dokumentaciju, da im daju zvaničan karakter i da omoguće postupanje tužilaštava. Ne mora u svakoj državi biti istovjetno. Ne mora. Zašto nam treba neka vrsta regionalne komisije? Radi razmjene tih podataka. I mogućnosti da se zipuju, da se međusobno uporede i da se omogući postupanje nacionalnih tužilaštava u postupcima u kojima jedino mogu govoriti sudovi. I ja želim da kažem jednu veliku rezervu. Ako neko ima namjeru formirati komisiju za istinu ja lično nisam dio te priče. Mi ne možemo formirati komisije za istinu i one nikada nisu pobijedile odnosno napisale zvaničnu istoriju. Ne. To će dati sudovi kroz sudske postupke i to će dati nauka. Ono što smo mi sada obavezni ovde jeste da obezbedimo ono što nam je primarno važno, a to je kvalitetne podatke, kvalitetnu statistiku i istraživanja na osnovu kojih tužilaštva i sudovi mogu voditi sudske postupke i nauka dati svoj odgovor. Ako to ostvarimo, mi smo ostvarili mnogo veću misiju nego sva uporedna rešenja koja smo ovde pominjali. I opet kažem jednu stvar: mi smo dominantno grupa za pritisak. Ovaj posao nećemo raditi mi, taj posao mora da radi država. Ako nema države iza toga, znači država neće time da se bavi, a ja vas uvjeravam drage kolege kad se vidimo u Podgorici u aprilu mjesecu, budite uvjereni da će država biti manje zainteresovana za taj posao. I zato smo potrebni jedni drugima da pojačamo taj proces, zato moramo izvršiti pritisak na nacionalne vlade, zato moramo izvršiti pritisak na nacionalne parlamente i završavam sa rečima. Da li iko u ovoj sali može da mi kaže u ovoj zemlji koja se nekad zvala Jugoslavija, imala je 22 milijuna stanovnika, koliko ljudi, nije važno nacionalnosti, doba, godina, koliko je ljudi poginulo? Da li ima neko taj podatak? U deset hiljada, ajde pogodite. Kažemo najmanje... A šta nas je briga? Upravo je pitanje: A šta nas je briga? A briga nas je zato što je u Jasenovcu poginulo 40 hiljada do pola miliona. Je l' tako? Sutra, za deset godina će opet neko manipulirati ovim ratom i govoriti bilo je 120 hiljada ili pola miliona poginulih. I mislim da zato je potrebno da napokon kroz jedan određeni vremenski period omogućimo budućoj historiografiji da da istorijski naučan odgovor na ovo šta se desilo u ovom ratu ili ovim ratovima, kako god hoćete, kako god kome odgovara. I da izvršimo dodatan pritisak da rade oni čiji je to posao, to su tužilaštva i sudovi. Za pola godine, za godinu dana, mi u Crnoj Gori smo imali, ne znam da li ima tu još od kolega, jedan strašan problem, sa deportacijom muslimanskih izbjeglica da natjeramo nešto šta se desilo '92. godine, da natjeramo naša tužilaštva i sudove da urade nešto za što imamo punu dokumentacionu osnovu, da država na kraju nije vodila krivične, nego je napravila pogodbe na 4,2 miliona isplate štete žrtvama. Vodite računa o takvim stvarima. Jer bojim se da smo pošli suviše iznad jedne granice objektivnih moći ljudi koji sjede ovdje. I samo još jednu stvar kolegi Nazoru, koji je jako fino govorio sa stanovišta, da kažem... Slažem se. Kao pravnik i kao procesionista, moram da vam kažem šta ako se određeno lice koje je izvršilo zločin negdje u Glini nalazi u Crnoj Gori? Pa pritom uzme crnogorsko državljanstvo? Kako ćete vi pravno utvrditi činjenicu, utvrditi zločin?

Ante Nazor: Ja sam govorio kao povjesničar i za povijest presuda nije zakon nego putokaz.

Branislav Radulović: Slažem se potpuno. Ali gledajte o čemu se radi. Znači nije *point*, upravo smo tu, zato što ste vi sa jednim opsegom znanja, neko drugi sa drugim. Mislim da skupa moramo napraviti sinergiju nekih određenih efekata. Ono što jeste karakteristika da su svi zločinci manje-više danas prilično zaštićeni raznoraznim aktivnostima i radnjama što finansijski., što pasošima. Je l' tako, kolega? Ako bi kojim slučajem postojala mogućnost da se unutar regiona formira saglasnost da je zločinac zločinac, bez obzira na nacionalnu pripadnost, mi skidamo sa njih osnovni mehanizam njihove zaštite i možda zato je između opcije da ostanemo, samo da ostanemo u opsegu nacionalno ili državno zatvorenih stvari i da funkcionišemo u okviru svog državnog okvira i instrumentarijima, da li pokušati formirati i neki stepenicu više ako ništa drugo makar zbog međusobne razmjene podataka i pokušaja da izvršimo pritiske jedni prema drugima. Naravno, dilema ostaje. Izbor na svima od nas je koji ćemo koncept prihvatiti. Ja bih kao građanin bio jako blizak da postoji regionalna komisija iz razloga što je suviše velika regionalna sinergija žrtava, zlikovaca i zločina na ovom prostoru gdje se granice nisu baš tako jasno prepoznavale. Ja se zahvaljujem na prilici da vam se obratim. Opet kažem, ono samo što bih molio organizatora da možda malo, u Podgorici, Nataša, vi ste to jako fino objasnili, a to je procesni aspekt, kako dolazimo do komisije jer imam osećaj da dobar dio učesnika ostaje utisak da ćemo mi biti ili pak nevladin sektor biti neka komisija koja će utvrđivati istinu. A ako iza toga ne stanu države, ako iza toga ne stane parlament, ako to nije politička odluka, ne političara, nego države sa njenim legitimnim predstavnicima, onda tu nema zvanične želje države, to je onda radikalna manjina koju možemo svi da radimo na osnovu autorskih tekstova, naših nevladinih organizacija na jedan način koji ne daje najželjeniji efekat. Mislim da odavde treba prije svega krenuti pritisaka institucijama i opet završavam sa riječima: da su institucije radile svoj posao zadnjih desetak godina, mi se danas zapravo i ne bi našli ovdje.

Aleksadar Trifunović: Zahvaljujem gospodine Raduloviću. Imali smo ovdje gospođu, pa gospodin Todorović. Izvolite.

Milka Milosavljević: Ja sam Milka Milosavljević, diplomirani pravnik po zanimanju, zaposlena sam u advokatskoj kancelariji, opština Milanje na Kosovu. Pozdravljam sve prisutne, podržavam ovu inicijativu, drago mi je da sam među vama. Nisam se nešto posebno upoznala sa materijalom koji sam dobila, ali iz priloženog, tj. iz komentara ću da dam neka svoja viđenja, mišljenja, zaključke. Smatram na protek vremena, na dužu protek vremena od 1996. do sada da, ne znam koliko se uradilo, treba se izvršiti možda, treba doći do jednog modela, bržeg modela, tj. popis stanovništva, koji je, popis stanovništva bio 2006., a koji je popis stanovništva bio sada. Kako ćemo utvrditi, na koji način utvrđujete cifre, zapravo broj žrtava? Kako dolazite? Lično smatram da je ovo jedan mehanizam predistražnih radnji, radnje koje bi trebale da uslede za proceduru suda. Drugo, predlažem da ova komisija preraste, tj. kako je zapravo nazivate institucijom, preraste u jednu komisiju, koja bi zapravo, tj. instituciju, bila regionalna institucija ili jedinicu časti, istine i povjerenja. Što to znači? Da bi svi mogli, tj. građani, da se na neki način izjasne, prilože svoju dokumentaciju o žrtvama, nestalim, rođacima, prijateljima i tako dalje i tako dalje. Hvala vam toliko. Za početak.

Aleksandar Trifunović: Hvala. Gospodin Todorović.

Dragoljub Todorović: Ja sam advokat Dragoljub Todorović iz Beograda. Preko Fonda za humanitarno pravo pred sudom za ratne zločine u Beogradu zastupam žrtve, Albance, Hrvate i

Muslimane. Smatram da je, govorim koristeći svoje iskustvo iz Srbije jer situaciju političku i alternativnu i naučnu u Srbiji znamo bolje nego u drugim državama, smatram da je utvrđivanje činjenica vezanih uz ratne zločine i za žrtve apsolutno legitimno. Da se ničemu ne šteti. Da on može samo da koristi. Da je ta inicijativa neophodna i da uopšte nije važno tko pokriva tu inicijativu: da li država, da li nauka ili civilno društvo. Sada je to pokrenulo civilno društvo i zbog toga mu treba, odati priznanje. Zbog čega je kolega iz Crne Gore govorio da treba sud, mislim, naravno da treba sud da procesuiraju sve zločine. Ali ja imam iskustvo iz suda za ratne zločine u Beogradu. Oni su imali dosad deset suđenja. Svako suđenje traje više od tri godine. Dakle, samo deset suđenja za pet godina postojanja tog suda i, mislim na ozbiljnija suđenja, suđenja sa značajnijim brojem žrtava, sa većim brojem izvršitelja tako da je apsolutno nemoguće postići da svi zločinci budu procesuirani. Zbog toga što svaka država na ovom području ima odredbu u svom ustavu da ne dozvoljava izručenje svojih državljana drugom sudu tako da je to naprosto čudo i ovih deset što se održava. Smatram da o povijesti žrtava govori država, politika, ne znam, nauka. Ja ću da iznesem dve primedbe koje postoje u Beogradu na utvrđivanje činjenica koje se tiču ratnih zločina i žrtava. Znači u Srbiji je situacija vrlo teška, situacija se u Srbiji nije, u Beogradu, nije mnogo popravila od 1990. godine. Ne znam kako kod drugih, ali u Srbiji nije. Tako da ima, postoji knjigovodstvo zločina. Vode neki knjigovođe da utvrdimo uzroke. Da bi utvrdili uzroke treba prvo da znamo zločine. Gde su se desili? Kako su i koje su žrtve i što iz toga proizlazi, što je rekao gospodin Graovac, proizlaze svojstva rata, proizlazi karakter rata, proizlaze na kraju uzroci, utvrđuju se uzorci rata mada su oni dosta jasni. Druga primedba koja se tiče, dakle i države i nauke, kolegica Jelena Simić je pokušala da pozove desetak profesora sa katedre za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Oni su svi odreda rekli da to nemamo distanca, ne nije to naša tema, potrebna je istorijska distanca. Koja istorijska distanca, istorijska distanca je ona kada prođe, recimo, pedesetak godina ali onda Dobrica Ćosić, Milorad Ekmečić, Popović, Dragoljub Živojinović govore, izmišljaju, kombinuju, ubacuju... Kažu, recimo Bogoljub Kočović i Vladimir Žerjavić u svom popisu žrtava da su utvrdili da je ukupno petsto hiljada Srba poginulo, a Dobrica Ćosić kaže da je samo u Jasenovcu poginulo milion. I oni manipulišu. Oni sada manipulišu i ... Sada imamo jedan čitav, kako bih rekao, jednu osudu Nikole Pašića i kralja Aleksandar što nije formirao Veliku Srbiju. Potpuno se, kako bih rekao, netočno ovako bahato akademici gađaju činjenicama, a govore o nekom Londonskom ugovoru, govore svašta... To je jedna situacija koja baš ukazuje da treba što više utvrditi činjenice, što potpunije, što realnije, što objektivnije da bi se u budućnosti izbegle te manipulacije. Ja, kada su u pitanju države, nemam poverenja u srpsku državu kao što nemam poverenja u srpsku znanost ili kako mi kažemo nauku, ali mislim da civilno društvo, ako bude uporno, ako bude imalo podršku relevantnih pojedinaca, da će dosta uspeti i da će kad-tad oni morati... Jer srpska država sve što je radila, radila je pod pritiskom međunarodne zajednice, civilnog društva. Ovde smo pomenuli vlast pod pritiskom na ulici, pomenuli smo uhapšene mnoge zločince. To je u nadležnosti države, sud za ratne zločine, formiranje tužilaštva, policija osposobljena za ratne zločine. Inače, apsolutna politička, kulturna, naučna, medijska i svaka druga javnost u Srbiji fascinirana Rusima i oni se samo time bave. Protiv Zapadne civilizacije i Amerike, protiv osude bilo kojeg heroja, svi su heroji. Tako da je situacija, što se tiče, učešća, nekog pridruživanja sada u ovom trenutku nekih faktora iz nauke i politike vrlo neizvesna, ali smatram da je pritiskom, kvalitetnim radom, dobrim organizovanjem konsultacija, dobrim prikupljanjem materijala, izdavanjem knjiga, izdavanjem publikacija, organizovanjem ovih okruglih stolova da će se ta situacija valjda popraviti, ali ne mora tako i biti. Bitno je da netko utvrdi te činjenice, da su one relevantne, da su one istinite, da su one, da ne mogu biti podložene manipulacijama. Znači, samo utvrđivanje činjenica vezanih za ratne zločine i žrtve ne proizvodi, ne dovodi do budućih ratnih sukoba i tako dalje, nego dovodi baš manipulacijom žrtava što znamo iz Drugog svetskog rata. Stoga smatram, dakle, da nije bitno ko pokreće to pitanje, treba utvrditi neke činjenice vezane za neki zločin ili

za broj žrtava uopšte i to ničemu ne šteti, nikoga ne ometa. Neko je ustvrdio neka utvrđuju ti historičari uzroke rata, za to im komisija ništa ne smeta, ali ćemo da utvrđujemo broj, neka oni čekaju distancu, ima ljudi koje hoće da to saživi odmah i da se utvrdi. Bitno je utvrditi činjenice, nije bitno ko ih utvrđuje i nije bitno da li nacionalno, da li regionalno, da li opštinski, da li parcijalno, nije važno. Važno je utvrditi i važno je da činjenice budu tačne.

Aleksandar Trifunović: Na redu je Redžep Škrijelj a nakon toga , gospođa Nejra N.Čengić

Redžep Škrijelj: Apostrofiran od strane Fonda za humanitarno pravo, kao historičar iz Sandžaka koji danas teritorijalno pripada još uvijek u tri države. Da pojasnim onima kojima nije jasno gdje je lociran Sandžak jer su me pitali neki među vama. Izražavam zadovoljstvo što mogu iznijeti dio činjenica koje se odnose na regiju u kojoj živimo, u kojoj stvaram, o kojoj pišem o stvarima koje su se dešavale u našoj prošlosti. Naime, kolega historičar je rekao jednu stvar koja se tiče potrebe za nepostojanjem ovakve regionalne komisije. Samo bi ja tome sučelio jedno drugo razmišljanje. On nikada nije bio nacionalna manjina kako nas danas tretiraju u tim novostvorenim nacionalnim državama. On ne zna koji su problemi koji se ispostave pred ljudima koji pripadaju onom segmentu naroda kome i sam pripadam. Naime, možda u čitavom dvadesetom stoljeću usprkos svih priča koje iznose kolege i prisutni, možda se istorija nije s nikim poigrala kao što je sa stanovništvom Sandžaka i pogotovo stanovništvom Kosova u čitavom stoljeću minulom. Naime, upravo potreba registriranja zločina i registriranje žrtava je izostala u ovom periodu, to se nažalost ponavlja i danas. Tako da smo svjedoci jedne izuzetno dramatične situacije. Živimo u situaciji u regiji koja postoji jednim dijelom u Srbiji, jednim dijelom u „demokratskoj“ Crnoj Gori koja sve intenzivnije bošnjačko-albanskom stanovništvu onog dijelu Sandžaka koji pripada Crnoj Gori brani da svoju regiju nazivaju Sandžakom. Čak postoje u prošlosti, svjedoci smo i zabrana pominjanja toga imena, a svakako posljedice su bile gubljenje nekih statusa u društvu, bilo raznih pomeranja ili gledanja ispod oka. Svjedoci smo također da žrtve nisu izbrojene, u Sandžaku je samo između '41 – '43., da ne pominjem ranije žrtve koje nikad neće biti pobrojane zato što su arhivi u zemljama u ovom našem okruženju, pogotovo arhivi u Beogradu, još uvijek ne pristupačni za istraživanje tako da smo ostali uskraćeni za situaciju koja se tiče utvrđivanja faktičkih situacija, šta se zbilo s tim narodom. Mi smo također akteri, odnosno naše porodice, naša rodbina, akteri smo jednog stoljetnog protjerivanja sa tih područja o kome su pisane knjige sa strane Bošnjaka. Međutim, sa druge strane nismo vidjeli pozitivni odgovor, to je sve bilo opravdano činjenicom da se stanovništvo iseljava pod nekakvim ekonomskim okolnostima i niko, međutim, ne pominje teror, a pogotovu se minimiziraju žrtve. Zato ja nalazim potrebu postojanja ovakve komisije da bi se utvrdile činjenice jer mi zaista i danas smo svjedoci u Sandžaku, u onom dijelu u kojem ja pripadam, odnosno srbijanskom dijelu Sandžaka svjedoci smo još uvijek ne završenih procesa koji beskrajno traju, kojima se ne vidi kraj jer uvijek se trećerazredna lica gone. Za zločine koji su počinjeni u periodu između '92. – '95. godine ne radi se samo na sudovima. U svim dokumentima se govori o protjerivanju Bošnjaka, međutim nigdje se ne govori o protjerivanju Albanaca sa tih područja, bilo crnogorskog dijela, bilo onog dijela koji pripada Sandžaku jer mi imamo nekoliko sela koja su izvorno čisto albanska u Sandžaku. Također se ne govori o situaciji da se ordinarni stanovnik Sandžaka danas ne može uključiti u institucije sistema, pogotovo ustanove javne vlasti. I dalje postoji strah pojedinaca koji bi željeli da surađuju s postavljenim komisijama, da nekako pomognu da se dođe do istine. Ja tu moram zaista sa vrlo velikim ponosom da jedino pohvalim napore koje čini Fond za humanitarno pravo i koji je učinio Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda. Osim toga što se pominju u knjigama i što su pokrenuti procesi, i dalje nije utvrđen točan broj žrtava, nije utvrđen, što je najgore, niko ne govori o protjerivanju. Postoji protjerivanje pod prisilom, postoji i ono ekonomsko iseljavanje iz Srbije. Nije isto kada vas izgoni iz države pod prijetnjom smrti i kad

odete jer niste zadovoljni od jednog sistema u kojem živite, a pripadnik ste većinskog naroda u toj državi. To nije slučaj sa Bošnjacima iz Sandžaka, to nije slučaj sa ostalim subjektima u Sandžaku tako da se pojavljuje jedna velika želja da se.... Slažem se sa činjenicom da se učine napori da se naprave pritisci na vlade. Međutim, sve se više nazire da u današnjoj tzv. demokratskoj Srbiji ne postoji opozicija. Uvijek su neke drugorazredne teme u fokusu, sudovi su jako pristrani, njihove odluke ne odgovaraju činjeničnom stanju i nikako se ne vodi računa o činjenicama. Mi ukoliko želimo da budemo subjekti neke suvremene Europe, mi moramo da učinimo napore na utvrđivanju činjenica i ka povratku povjerenja u rad institucija. Međutim, mi danas u Crnoj Gori, u Bijelom Polju smo svjedoci sudskog procesa kome nema kraja i sudi se jednom trećerazrednom čovjeku koji je ne baš toliko odgovoran za zločin u Štrpcima. Glavni se protagonisti događaja uopšte ne gone. I znate kako, procesuiranje je i te kako potrebno, a da bi se to procesuiralo, osim toga što se moraju utvrditi žrtve, nigdje u historiografiji u srpskoj ili uopšte, u činjeničnom utvrđivanju činjenica o prošlosti u regiji u kojoj ja živim, nema, nisu pristupačne, arhivi da se utvrde žrtve koje su učinjene u Sandžaku između '45 – '50. godine. Znamo da su po kratkom postupku... Svi govore o svojim žrtvama, mi nismo u stanju niti umemo da pokrenemo to pitanje. Svi su arhivi zatvoreni za nas, mi nismo mogli da dođemo do bilo kojih činjenica o tim pitanjima. Po kratkom postupku je preko noći ljudima suđeno, suđeni su u vešu i streljani su na određenim gubilištima po Sandžaku. Da se to ne bi ponovilo, ja apelujem na svih na koji smo ovde da je zaista potreba da mi izdejstvujemo rađanje jednog novog subjekta koji se može nazvati i kao regionalan komisija koja će po određenim regijama pokušati da u suradnji sa bilo kojim institucijama dođe do utvrđivanja istine što će svakako nama, možda neće u nekoj velikoj meri pomoći, ali će svakako doprinijeti utvrđivanju isitne i jednom svenacionalnom pomirenju kakvome svi, nadam se zbog toga i okupili, težimo. Cijeneći situaciju da sam oduzeo prilično vremena jer ima i drugih sudionika, smatram da je ovo dovoljno i da vam se zahvalim što ste me saslušali.

Aleksandar Trifunović: Izvolite.

Nejra Čengić: Hvala. Moje ime je Nejra Čengić i dolazim dakle iz Centra za postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu. Ja bih napravila samo jedan kratak osvrt, odnosno više u formi pitanja, dakle, organizatorima, gdje bih rekla da, na neki način pozdravljam ideju, dakle, utvrđivanja činjenica, događaja koji su se desili na prostoru bivše Jugoslavije, ali s druge strane vjerovatno će ovaj osvrt pokazati nekakav moj podijeljen odnos, a tiče se dakle tehničkih stvari, dakle konkretno operacionalizacije, djelovanja ovakvog jednog tijela. Dakle, ono što mi je ostalo nejasno, tu mislim na odnos između ove inicijative i samog parlamenta, odnosno vlada pojedinih država, gdje ste vi rekli da bi 2010. dakle, dali u parlamentarnu raspravu i pod pretpostavkom da bi se to usvojilo. Dakle, ko bira članove komisije, čija je to komisija, da li je to vladina komisija i tako dalje. I druga varijanta ako parlament odbiju, da li se prestaje s tim, da li se nastavlja, da li to ostaje na nivou civilnog društva? Druga stvar, dakle, koja se tiče regionalnog karaktera, odnosno povezanosti s tim pojmom regionalnosti, gdje ja zaista mislim, svi se slažemo oko toga da čitava ova materija, dakle, zahtijeva taj jedan regionalni pristup zbog ispreplitanja svih događaja, ali s druge strane mi se čini da je u pozadini priče o regionalnosti na djelu nedostatak političke volje na nacionalnom nivou, da se ovako nešto prihvati. Drugo pitanje bi se ticalo, dakle, u samoj operacionalizaciji zaštite žrtava, odnosno odnos ovog mehanizma tranzicione pravde prema drugim mehanizmima tranzicione pravde. Dakle, ako država, ako vlada ne bi stajala kao nositelj ove inicijative i ovoga, šta je sa reparacijama, da li je to uopće uključeno, šta je sa činjenicom uključivanja javnosti, mislim na koji način je predviđeno, je li da to ne bude zatvorene prirode, već da bude otvoreno javnosti, dakle svjedočenja žrtava. Mislim evo konkretno, na situaciju u Bosni i Hercegovini gdje počinitelji nikad nisu prosequirani niti su dignute optužnice niti išta. Na koji način izvesti

zaštitu žrtava da se sutra vrate u svoje domove i svakodnevno viđaju počiniocima. I treće, što bi možda moglo biti i prvo, nekako mi je nejasno šta je ustvari glavni cilj mada sama riječ inicijativa za utvrđivanje činjenica daje odgovor da svaka inicijativa vjerojatno ima taj neki glavni cilj i dosta svojih podciljeva, i dosta još nekih usputnih efekata koje može proizvesti, koji možda nisu ni bili planirani. Čini mi se uz dužno poštovanje, dakle, žrtvama koje zaista bi trebale da budu na prvom mjestu. Kolega Trifunović je rekao da se jednostavno u Bosni i Hercegovini samom riječju žrtava dosta manipulira pa bi ja rekla da pored žrtava, dakle, možda unutar ovog jednog diskursa ne koristite samo to u krajnjem slučaju.... U današnje vrijeme, barem u Bosni i Hercegovini svako se osjeća žrtvom što ja ne podržavam, ali imamo tu jednu viktimizaciju. U krajnjem slučaju mislim da svatko od nas osjećao se ili ne osjećao žrtvom, bio prava žrtva ili ne bio prava žrtva... Recimo, neki moj motiv bi bio prije svega želja da znam s kim živim i šta se desilo, kako nastaviti suživot i kakva nas budućnost očekuje, s više znanja i svjesnijeg življenja bez manipulacija. Dakle, ja ovdje nisam dala previše nekakvih odgovora. Više sam postavljala pitanja jer jednostavno i ja sama još nemam potpuno jasna mišljenja, jasne stavove prema određenim stvarima. Hvala.

Aleksandar Trifunović: Evo imat ćemo, znači kratku intervenciju organizatora koji bi želio da odgovori na neka od vaših pitanja.

Nataša Kandić: Nikako u raspravi da se počnemo baviti delom koji je jako bitan, a to je pitanje mandata, to je pitanje osobnih karakteristika, to je pitanje izbora članova, to je pitanje ovoga što je Nejra postavila: koji je to odnos između inicijative i parlamenta? Mi predajemo znači tu inicijativu sa predlogom modela, znači predlogom komisije onako kako mi budemo kroz ove konsultacije došli do toga. To onda uključuje i pitanje izbora članova ove komisije i naravno vrlo jasno da kažem mi na ovom nivou konsultacija naravno nećemo birati članove komisije. Ono što mi radimo, mi pripremamo sve to, taj model komisije, gde ćemo izložiti naš predlog šta mi mislimo ko treba da bira, ko treba da se učlani u ovu komisiju, naravno ja mislim da ćemo se svi složiti o tome da ćemo smatrati da dva- tri člana komisije trebaju da budu iz nevladinih organizacija, da udruge branitelja, udruge žrtava također trebaju da imaju svoje predstavnike, svoje članove, ali za izbor članova komisije mora da postoji jedno telo koje će dobiti stvarni mandat da definiše kriterijume, a mi svi koji smo vodili ove konsultacije mi ćemo biti u poziciji da se onda založimo, zatražimo da se kriteriji koje bude donela ta komisija, pošto će komisija donositi kriterijume, da oni odgovaraju onim najboljim predlozima koje smo mi izneli. Naravno u toku konsultacija trebamo da razgovaramo o tome koji dio posla komisija treba da uradi. Ta komisija sama po sebi, ona ne može sve što smo spomenuli da uradi. Mora da postoji u svakoj državi ta kompetentna kancelarija ili nacionalna komisija koja će da zagovara, koja će imati u vidu specifičnosti svog društva, svoje države i koja će onda da raspoláže tom prikupljenom dokumentacijom. Mi nemamo zbilja neki prostor, neko mesto gde će da bude neko trajno sedište te regionalne komisije. Ipak mi imamo jedan, da kažem, jedini prostor, a to je prostor država naslednica bivše Jugoslavije i znamo da ustvari ta regionalna komisija, ona u svakoj toj državi mora da ima tu svoju nacionalnu komisiju ili zvali je nacionalom kancelarijom ili ne znam kako. Pitanje šta ako se dogodi da parlamenti, jedan od parlamenta na primer, ne usvoji. Kaže: mi nećemo da usvojimo ovu inicijativu za formiranje komisije, mi smo protiv formiranja zato što mislimo da imamo dovoljno kapaciteta unutar države da sve to sami radimo. Pa šta nam preostaje? Znači, imat ćemo situaciju koju imamo na osnovu konsultacija, prije svega mislim na model ove komisije. Pa to se nikad u istoriji postkonfliktnih društava nije dogodilo da civilno društvo ima izgrađen model regionalne komisije, ima sačinjene preporuke, molim vas, a u te preporuke će da ulazi i to što se odnosi na druge mehanizme tranzicione pravde, uključujući na primer program reparacija. Sigurno je da će u tim preporukama biti toga. Onda ćemo nastaviti, molim vas, da vršimo pritisak i neće biti

mного komplikovano ukoliko se dogodi sa samo jedna država, samo jedna vlada odluči da to ne prihvati. Ukoliko se to desi da imamo samo dve-tri vlade, mi ćemo također imati dovoljno snage zato što smo sproveli taj konsultativni proces za pritisak i da na kraju zapravo uspemo sa tom inicijativom. Bitno nam je također kao što mi vodimo u okviru civilnog društva ove konsultacije da dođemo na taj nivo da se u parlamentima otvori rasprava o tome. Zato što, pazite, u parlamentima mora da prođe isto, ne u ovom vremenu, ne ovako detaljno, kao što smo mi radili, ali mora da prođe ta parlamentarna rasprava. Ali za tu parlamentarnu raspravu bit će mnogo lakše zato što će ona imati, molim vas, provedenu raspravu unutar civilnog društva, mi ćemo imati ovo pitanje regionalne komisije, prikupljanja činjenica, stvaranja tog jednog istorijskog zapisa o prošlosti. To će biti tema koja će biti poznata. Mi sada imamo problem. Mi otvaramo pitanje. Mi se suočavamo sa tim kao što Zeković kaže da je ta tema bila mnogo prisutnija devedesetih godina nego sada. Ali mi gradimo taj kontekst i kao što je danas bilo govora mi ćemo s tom koalicijom da uradimo, da napravimo taj kontekst koji će parlamentima mnogo da olakša. Samo Nejrino pitanje također kaže: šta je ustvari glavni cilj, da li je to samo fokusirano na žrtve ili bi ona volela da tu ima i da ustvari iz tih činjenica stekne jedno potpuno znanje o tome šta se dogodilo, s kim živi? Pa komisija uslovno jeste fokusirana na žrtve. Nama je potrebno to što gospodin Goldstein kaže ta naracija o tome šta se dogodilo ljudskim bićima, šta se dogodilo ljudima, ali nam je potrebno još nešto. Potrebno je da mi kao ljudi ne zaboravimo šta je to šta se dogodilo. Da to napravimo, da imamo jedan historijski zapis, da imamo, da kažem, jedan spomenik onome šta se dogodilo. Spomenik u smislu tog jednog činjeničnog zapisa po prvi put. I zato smo smislili te dodatne mehanizme kojima ćemo mi kao civilno društvo da podržimo, da pomognemo da se stvori taj merodavni činjenički zapis putem ovih poimeničnih popisa, putem ovih konsultacija, putem ovoga, molim vas, šta rade pisci, umetnici. Ima toliko fantastičnih velikih ideja koje doprinose u svome ostvarenju upravo ovom formiranju činjeničnog zapisa zasnovanog na faktima. I mislim da je... S jedne strane moramo imati u vidu da nam je potrebna ta solidarnost saosećanja sa žrtvama, da nam je potrebno to vraćanje dostojanstva žrtvama, ali isto tako naspram budućih organizacija nama je potrebno stvaranje jednog merodavnog, zvaničnog, službenog činjeničnog zapisa o prošlosti.

Aleksandar Trifunović: Hvala Nataša. Vesna?

Vesna Teršelič: Ja bih samo kratko dodala na tragu pitanja o cilju, svrsi ili nekim drugim doprinosima koje bi komisija mogla dati i na prvom mjestu vidim to stvaranje prostora za žrtve. Mislim da su žrtve marginalizirane. Možda ne toliko u Bosni i Hercegovini, ali u Hrvatskoj objektivno u javnosti ima jako malo mjesta za žrtve. A to je posebno važno i za one žrtve koje su sad ne vidljive. Dakle, postoji jasna hijerarhija tko je vidljiv, tko manje vidljiv, a koje su žrtve praktično ne vidljive. I mislim da bi komisija stvorila prostor i za njih. I oni od vas koji ste bili sudionici na forumu u Beogradu i na forumu u Prištini vidjeli ste da je središnji dio foruma slušanje žrtava, i to je skoro jedinstvena prilika da čujemo o žrtvama, o njihovim iskustvima, i to da čujemo jedne pored drugih, s različitih strana rata. I za mene osobno i kako sam čula i za mnoge druge već je to slušanje, što se dogodilo nekima, imalo vrijednost katarze. I komisija bi imala priliku kroz javna saslušanja, posebno ako bi ih prenosili mediji kao televizija, stvoriti i prenijeti kako je bilo i proširiti to iskustvo. Ja bih se usudila čak reći proširiti prostor mogućeg suosjećanja i izvan dvorane gdje će komisija zasjedati. Stvarno mi se čini bitno stvoriti preduvjete za suosjećanje sa žrtvama, kako onima koji su nam bliže tako i onima s druge strane ratova. Isto tako mislim da je bitan doprinos priznavanje patnje, ali ne od bilo koga, nego baš od vladinih institucija. Jer patnje je bilo, bitno je da se vlasti o tome očituju, mislim da je komisija dobar put prema tome. Mislim da bi komisija dala jedan vrlo vrijedan doprinos suđenjima za ratne zločine. Kad se utvrde neke nove činjenice, to stavlja u obavezu, i to dodatnu obavezu, istražna tijela, tužiteljstva i sudove. I naprosto bi bili u obavezi

da iz tog procesa koji će voditi komisija uzmu i te kako važan impuls. A meni se čini jak bitan aktivan doprinos izgradnji povjerenja. Dakle, ne nekog povjerenja u kojem iskazujemo samo dobre namjere, nego povjerenje koje raste u trenutku kad više nema spora, kad više nema nekih bitnih sporova i prijepora oko nekih činjenica, onda se stvarno ne samo znanstveno, nego kao pojedinci i društva možemo baviti različitim interpretacijama, različitim tumačenjima kojih će uvijek biti. Ali barem da se ne sporimo oko činjenica. Mislim da je to nepristojno sporiti se oko činjenica. I konačno mislim da bi važan doprinos komisije bio i na polju reparacija, kako materijalnih tako i simboličkih, i ono što se tu stvara je obveza vladinih institucija da obeštete žrtve što bi komisija delegirala, ne vjerujem da bi to mogla direktno, al' dala prije svega jedan važan impuls pravosuđu kao i zakonodavcu u vezi obeštećivanja žrtava.

Aleksandar Trifunović: Izvoli.

Neira Čengić: Samo jedan detalj. Dakle, ne bih željela pogrešno da me shvatite nisam željela nikakvu nesenzitivnost prema žrtvama. Dakle, potpuno se slažem s ovim, gospođu Teršelič, što ste rekli i nažalost u Bosni i Hercegovini se glas žrtava jako malo ili skoro nikako ne čuje. Definitivno je to ono što je prioritet. Ja sam samo željela reći da bi bilo dobro da pored toga, dakle možda ne razdvajajući, da šira javnost, dakle, na neki način čitav taj proces shvati kao svoj, kao odgovornost i prema sebi. I prema društvu. Da ima taj osjećaj, ono što se na engleskom, *ownership* ili vlasništva prema tome što se dogodilo. Da na neki način ovo što ste vi govorili za saslušanja, za empatiju, solidarnost i tako dalje, to definitivno jeste način približavanja i stvaranja jednog mnogo empatičnijeg i možda mnogo razumljivijeg društva, ali još uvijek ostaje jako veliki broj stanovnika koji, kako bi rekla, koji ne pokazuju onaj pravi interes. Eto.

Aleksandar Trifunović: Hvala. Imali smo ovdje gospođu Pantić pa gospođu Hasanbegović.

Zdenka Pantić: Ja sam Zdenka Pantić, psiholog. Pa je moje zapravo pitanje samoj sebi što ja ovdje radim ili što ja i moja struka možemo napraviti? Tu su pravници, znam da je Nataša, sociolog. Imamo pravnike, povjesničare, gdje su oni koji brinu o mentalnom zdravlju? I da li priču o žrtvama započeti sa mentalnim zdravljem? Mislim da bi bilo jako nepravredno ovaj aspekt izostaviti. Jer mi bi svi imali kojekakvih problema da smo doživjeli, ako smo i kad, doživjeli slične stvari. Razmišljanje moje ide u ovom smislu: što je to trauma? Trauma je jedna zapravo velika ambivalencija. Reći nešto što sam doživjela ili sakriti. Funkcionalno je sakriti, teško se izložiti, a imamo potpunu potrebu i za jednim i za drugim. I sad se onda suočavamo s tim zavjerama šutnje ili neosjetljivosti ili prijetnjama od okoline. A upravo žrtvi treba to povjerenje i sigurna situacija da može nešto kazat o sebi. Pa onda ljutimo se i na države. A države su dio toga. Mislim tko je sad ta država da treba biti tako savršena kao neki savršeni roditelj pa će sad reći: „Da, da, ajmo mi sad to popraviti kad smo svi nekako od početka upleteni“. Na koji način mi radimo s klijentima ili pacijentima ili žrtvama, pogotovo kad imamo veliko iskustvo, prođe se jedan put od, mi kažemo, formiranja identiteta oko traume. Znači, moja najvažnija odrednica, ako doživim neko loše iskustvo je li to biti ciničan? I ono što je važno i kod pojedinca i grupe: ako pojedinac, ali i grupa, narod funkcionira vezano jako uz tu traumu, onda smo zarobljeni. Zato nam je tako teško izlaziti iz toga. Zato ovi mitovi služe i da budemo skupa kad nam je teško, ali onda smo iskorišteni. Kolega Todorović je tamo nešto govorio i drugi, da se mobiliziramo protiv onog drugog i da demoniziramo one druge. A sad šta bi bilo liječenje? To se vrlo jednostavno kaže, proraditi traumu, kao da je to jednostavno preboliti, prihvatiti to što se desilo. Postići da ne bude moja glavna odrednica jer onda sam zapravo zarobljena, i ja osobno i narod. To je nekakav, ja mislim i dugotrajan, bolan proces. To je u netraumatskim stvarima kad meni klijentica kaže: „A kako ste vi, gospođu Pantić? Vidim

da ste nešto blijedi“. Znači ona je izašla iz svog problema, može malo čuti, vidjeti i drugog i čuti onog drugog i njegovu traumu. Da čujem ja vas i vi mene, što je mene bolilo, što je vas bolilo. To je već jedan veliki put a kamoli onda žaliti gubitak onih drugih. Ja se sjećam, imala sam kontakte s nekim predstavnicima iz BiH Armije. Nije znači federalna. I pričaju mi kako je, ja ne znam da li je to istinit podatak, ali vi mi oprostite. Kažu oni: „Znate, mi tamo na Spreči, oko Spreče smo se borili“, znači između Tuzle i Doboja, Srbi, Bosanci, i mi smo plakali jer su tamo bile“, mene sad ovo pogađa jer ja imam djecu, oprostite, „mi smo, dakle, plakali tamo jer su nekakva djeca bila poslana u rat i s te strane, suprotne srpske, i na kraju tih operacija, gledali smo tu djecu kojih više nema“, je l'. To je, dakle, u jednom takvom momentu konflikta mogućnost da čujemo i osjetimo gubitak i onog drugog. Što je nekakav možda put da se sretnemo. Naši pacijenti koje mi zovemo pacijentima dugo je trebalo da dođu do toga da kažu: „pa i one tamo su majke.“ Ova grupa je ovdje vidim kad mi pričamo da se možemo slušati, da se možemo razlikovati, puno su manje te tenzije nego što bi bile ranijih godina, rekla bih. Možda malo znanosti. Istraživanje smo jednom radili o tome koliko je važna percepcija socijalnog priznanja žrtvama, prognanicima, izbjeglicama u Hrvatskoj, veteranima. Pa to je strašno važna stvar. To je ovako kao topla voda, samo onda mi psiholozi, sociolozi, istraživači to lijepo potkrijepimo brojkama i onda kažemo to je znanstveno i mi smo to u citiranom članku doista i objavili, žurnalu objavili. **Ljudima je bitan taj smisao, jedna iskrenost, jedno priznanje, stvarno su prestrašene te dugotrajne manipulacije, jesmo li mi poželjni, ta bilo koja grupa, ili veterani ili izbjeglice** ili ne znam tko, ili nismo? Jesmo li dali doprinos? Koji smo doprinos dali? Da se to jedanput nekako ide ka nekim odgovorima, da se ljude umiri. Možda mi ne možemo izliječiti post-traumatski poremećaj al' možemo nekako pomoć ljudima da sa time žive, da idu dalje. **Zato mislim da je ovako jedna komisija jako važna da se ljudi čuju.** Sve ovo što je Vesna govorila, i što se govori, o ljudima koji neće moći doći do pravde, do reparacije, do ne znam čega, to ne znam koje će to države tako postići taj nivo da sve to popišu, da priznaju, da ljudima pruže pravične naknade. To je veliki zalogaj. Bilo bi dobro. Ono što sam vidjela kao psiholog na ovim javnim svjedočenjima i načinima na koji se to činilo, to je meni bilo jedno dragocjeno iskustvo. Ja sam imala rezerve. Zato što je svjedočenje, to je inače jedna terapijska metoda u psihoterapiji. Ona može biti i ljekovita, može biti opasna, može potaknuti ponovno vraćanje traume, može neko pasti u nesvijest, može mu se vratiti slike, može tu postati agetiran. Način na koji ste vi to radili je zbilja sa dostojanstvom i poštivanjem i nepatroniziranjem žrtve. Dakle, jedno dostojanstvo da mogu kazati i to je za mene velika snaga ove inicijative. Evo, hvala vam. I težimo ozdravljanju i društvu i pojedinaca.

Eugen Jakovčić: Hvala vam, gospođo Pantić. Evo nekoliko riječi samo kratko iako ste, gospođo Zdenka, to na kraju podvukli, ja sam ipak htio nešto... Možda samo još dodatno objašnjenje, oko tih javnih svjedočenja, saslušanja koja su bila na regionalnim forumima i to ste dobro rekli, i Nataša i Vesna zapravo su osobe koje to rade jako dobro i ti ljudi imaju u njih povjerenja. Oni (udruženja nestalih i žrtava) isključivo i na sud i na takve skupove dolaze zbog autoriteta i iskustva kojeg im pružaju organizacije za zaštitu ljudskih prava. Ali kako tome pristupiti da to zaista bude kako treba? Da to ne bude daljnja viktimizacija i nastavak traume.

Zdenka Pantić: Da. Ja ne bi htjela da to sad bude kao nekakvo dociranje, ali već smo to danas čuli. Povjesničari, svi kažu, povjerenje je ključna stvar, ono se sutra prekine a sad kako pristupiti i ponovno zadobiti povjerenje? Ovdje je očito, meni se čini, sad moja interpretacija, jedna autentična, jedno autentično zanimanje za drugog. Da se sretnemo, da se čujemo i prije svega jedno uvažavanje. Ključna stvar i mislim da to trebaju i raditi ljudi koji osjećaju jednu takvu, imaju te kvalitete, jedan takav poriv, a mislim i ljudi koji mogu u sebi, u svom identitetu negdje naći viši, kako bih rekla, više tih identiteta. Da smo bogati unutra. Da se ne bojimo susreta sa onim drugim i drugačijim. Jako je teško, kažemo, čuti jedni druge, ali to je ono prvi

korak. I to se ovdje događalo to je jedan pravi interes, jedno stvarno zanimanje i pristup s povjerenjem. Ljudi moraju znati da ništa ne moraju, da mogu prestat ako neće, da im niko neće zamjeriti. I moraju razumjeti u što se upuštaju. Ja mislim da imaju, kao što moraju na sudu za svjedočenje, kad idu kao žrtve na sud, moraju razumjet, moramo im mi pomoć razumjet što to oni tamo rade. Kako tamo za sud je simetričan položaj optuženog i svjedoka, žrtve. A žrtvi treba nešto drugo, je li? Tako i ovdje. Što je smisao tog svjedočenja, što će oni dobiti ili neće dobiti, da im to bude jasno. I da nikako ne bude kao što smo imali sa situacijom u ratu, recimo, da u jednom momentu toliko senzacionalizam oko žena silovanih i tako, i onda nikom ništa. Dakle, i prije i poslije i u toku toga moramo vidjet što će biti s tim ljudima. Isto tako mislim da kada se o tome govori u medijima da se to treba raditi s jednim poštivanjem i dostojanstvom o tome.

Aleksandar Trifunović: Hvala. Gospoda Hasanbegović.

Jasminka Hasanbegović: Hvala lepo. Ja sam Jasminka Hasanbegović sa Pravnog fakulteta u Beogradu. Najpre zahvaljujem na ovom pozivu, zaista mi čini čast što sam pozvana ovde i hvala vam na mogućnosti da kažem nešto o ovome što sam čula. Utoliko pre šta imam jedan nelagodan osećaj da se ni sa kim baš ne slažem u potpunosti, ali to je moje tipično osećanje, a opet ne želim da elaboriram svoje stavove do u detalje i da vam ukažem zašto i sa onima koji su imali tako različite stavove u nekom pogledu mislim slično, u nekom pogledu mislim različito. Ja ću se potruditi da se koncentrišem na ono što mi se čini bitnim za ovaj naš razgovor i ukoliko budem štura u nečemu, ja naravno ostajem otvorena da dodam neke svoje argumente i razjasnim svoje stavove. Pitanje o stavu prema ovoj inicijativi za osnivanjem regionalne komisije se postavlja kao ljudsko, kao moralno i kao stručno. Kojim god hoćete redosledom. Ja na svako od tih aspekata na ta pitanja odgovaram pozitivno. I, dakle, za mene to neko prethodno pitanje i zaista i nije pitanje i osvrnut ću se samo na neke detalje koji mi se ne čine nebitnim. Mislim da je veoma dobro što se samo pitanje ove regionalne komisije pomerilo od pitanja utvrđivanja istine ka pitanju utvrđivanja činjenica. Ali, nažalost, odmah jedno ali. Dok imamo svest o tome da su istine različite, ne samo u smislu Vladana Desnice i *Proljeća Ivana Galeba*, svatko ima svoju istinu, nego i u svakom drugom pogledu da se sudska, pravna istina razlikuje od istorijske istine. Da se istina raznih strana u porodici, u oružanom sukobu, u političkom sukobu apsolutno razlikuje i one se uvek mogu samo do određene mere približavati. I treba biti svestan i ne treba biti idealista jer postoji opasnost, prosto u logici je same stvari da zastranimo u neki autoritaran koncept i jureći neku objektivnu istinu. Ja znam da je problem činjenica ono čime se bavi sociologija i pravo i filozofija i istorija, i svi oni koji se time bave ozbiljno znaju koliko je to jedan koncept koji nije takav, i nije daleko od onog problematizovanja koje postoji kao i kod koncepta isitne. Pazite, utvrđivanje činjenica uvek podrazumeva, i određeno kvalifikovanje onoga što smatramo činjenicom, a ta kvalifikacija je uvek vrednosna. Ako nemamo svest o tome, mi nemamo svest o tome da utvrđivanje činjenica ne daje uvek iste rezultate. Čak i kad koristimo istu metodologiju, a ja ću nešto malo reći o tim metodologijama i zašto mislim da je ova inicijativa jako važna i u tom smislu. Pazite, jedna prosta stvar, Nataša je dala jedan sjajan primer. Brojanje, mi možemo da kažemo da to nije neki težak naučni posao, znanstveni kako god hoćete, mislim da se toliko još uvek razumemo, međutim pitanje jedinica onoga što mi prethodno kvalifikujemo da bismo izbrojali je i te kako vrednosno određeno, a da ne govorim neka druga metodološka pitanja. Nataša je dala primer gde su isti ljudi jednom smatrani za civile, a drugi put za neke druge okolnosti ili činjenice, to je, činjenice kako god hoćete, ukazuju da ti prvi ljudi koji su prebrojani nisu kvalifikovani na pravi ispravan način da se možda ne radi o civilima, nego da se radi o pripadnicima oružanih snaga. Dakle, posao je izuzetno veliki, posao je izuzetno težak, posao je izuzetno delikatan. I ja smatram da utoliko pre treba pristupiti, treba podržati ovu inicijativu jer, pazite, ne postoji

dilema nacionalni ili regionalni nivo. Za mene to nije prava dilema, uopšte jedan ne isključuje drugi. Regionalni nivo za mene ne postavlja problem, jedan od kontra argumenata je bio problem javnosti. Molim vas, šta je javnost u istorijskom istraživanju? Kome se tu Tukidid obraćao kada je pisao, kome se obraća svaki istoričar, kome se obraća svaki naučnik? Na kraju krajeva kome se mi obraćamo? Ne obraćamo se sada ovde samo onima koji sede neposredno i sa kojima razgovaramo. Ta javnost, regionalna, to nije tek skup onih koji prate određene medije i koji su skloni ovome ili onome. Ta javnost je mnogo šira i od regiona. I taj posao je značajniji ako se dobro obavi i ako se ne obavi dobro. Isto tako je značajan ne samo za region i za ljude koji sada žive u regionu i one njihove potomke koji će tu možda ostati, neće otići, može biti značajan za sve one koji hoće da se saznaju za njegove rezultate. E sad, na nama jeste da mi podstaknemo šta veći broj ljudi da saznaju za te rezultate, ali je na nama i velika odgovornost da mislimo o tome kako će se do tih rezultata doći. Dakle, za mene ovaj regionalni nivo ne znači nikakvu nadređenost sad nekih rezultata ove regionalne komisije u odnosu na ono do čega su došle nacionalne komisije ili svejedno, nacionalne komisije ili nevladine organizacije unutar određenih nacionalnih država. Zašto? Zato što tu ocena koja treba da usledi mora biti zasnovana na određenim argumentima, o kritičkom sagledavanju upotreba određene metodologije. Mi smo čuli ovde stavove skoro apodiktičke, naša metodologija tako je ispravna i tu se nema šta dodati, ima se još šta dodati što nismo uradili, ali se ne može dovesti u pitanje. Ja mislim, prvo, da nije primereno, u koncepciji kritičke nauke, takav jedan pristup. Dakle, svako od nas koji radi na bilo kakvom prebrojavanju, utvrđivanju činjenica, mora da bude otvoren za to što je radio, za metodologiju kojom je radio, spreman da bude kritički propitan u smislu rezultata do kojih je došao i do svega onoga što je prethodilo tim rezultatima. Inače, znate, reč je opet sad, taj strah da će ta regionalna komisija doneti neko manipulisanje istine, je potpuno neosnovan strah, ali ja opet moram da kažem i ta zvanična istina te regionalne komisije je onoliko zvanična koliko su zvanične sve istine. Pazite, kad Fond za humanitarno pravo daje zvanično saopštenje, ono je zvanično. I isto tako je zvanično, ne znam, da je vlada, to je zvanično saopštenje vlade i zvanično saopštenje i regionalne komisije. To što je nešto zvanično ne znači niti da je ispravno, niti da je istinito, niti da je bez ikakvih manjkavosti, i ne treba se plašiti toga. Na kraju krajeva mi želimo da ta stvar uspe, ali ona može i da propadne. A hoće li uspeti ili će propasti, ne samo propasti u smislu da se neće ni osnovati, nego propasti u smislu da neće dostići one naše ciljeve koje mi želimo, to zavisi jednim malim delom od nas i dobrim delom u tom malom delu u kojem zavisi od nas, zavisi od naših znanja, ali jednim dobrim delom i ne zavisi od nas. I dozvolite mi u tom smislu nešto samo da vam kažem pa vi vidite ostala moja slaganja, ne slaganja. Ako sam preterala...

Aleksandar Trifunović: Samo da skratite pošto imamo još nekih dvadeset minuta do kraja, a imamo već pet diskutanaata koji su se prijavili, samo da ubrzate ovaj završni dio, molim vas.

Jasminka Hasanbegović: Naime, kada govorimo o samoj komisiji, neko je rekao o podeli rada unutra komisije na onaj naučni, znanstveni, na onaj koji je nevladin, tiče se civilnog društva i onaj što se tiče države i politike, to najpre, ja mislim da se ti planovi ne mogu tako deliti. Naravno da država i tu ne treba opet da... Koncept države koji se koristi ovde je koncept koji je potpuno zastareo. Država, to nije parlament, sudstvo, vlada, država je ta politička zajednica pre svega, iz kojih izrastaju te institucije, s batinom, koji nas uvažavaju kao građane ili nas ne uvažavaju kao građane, da pre svega mi imamo ideju o državi kao političkoj zajednici. Pa onda da se oslanjamo na državu i njene institucije uključujući, naravno kad je reč o institucijama države, mislim da je najpodesniji parlament. Ja neću dalje obrazlagat. Ako bude potrebno... Dakle, ne da budu osnivači šefovi, predsednici država niti predsednici vlada niti neki drugi, nego parlamenti. Zato način na koji će se uspostaviti ta komisija može biti samo jedan međunarodni ugovor. Dakle, interparlamentarni ugovor kao akt osnivanja ove

regionalne komisije. Prema tome ne treba se plašiti, možda će tu biti, ako budemo imali sreće, malo pritisaka spolja jer naravno mi, naši parlamenti nisu drugačiji nego oni šta su ostali na vlasti, ali dobro ja, kažem, neću obrazlagati zašto to treba da budu parlamenti. Važno je da uočimo da unutar te neke buduće regionalne komisije oni koji su predstavnici država iz raznih parlamenata mogu imati samo karakter jednog opšteg nadzora. Niti oni mogu raditi... zato je veoma važno kakav ćemo model ponuditi. Jer ja sebe ne doživljam sigurno kao deo države, nego kao deo civilnog društva i struke onoliko koliko sam stručna, ali, pazite, **model najbolji koji bude napravljen, da ne kažem koji napravimo, neće biti usvojen od nas. On će biti podložan promenama zato svako rešenje u njemu mora da se temelji na veoma jasnim argumentima struke, da kada to bude proveravano, da možemo jasno stati iza toga, zašto su to rešenja u modelu, koja mi smatramo optimalnim,** ako ne idealnim. Zašto odstupanje od tih rešenja jeste odstupanje od struke, odstupanja od nauke, odstupanja od istorijskog iskustva, neuvažavanje? Jeste na kraju krajeva, ajde da prizemnim stvar, politikanstvo. Prema tome potreban je jedan veliki zadatak, jedna silna energija, a mi moramo da budemo svesni da to ne može da bude brzo i da dobar deo svega toga ne zavisi od nas, ali, znate, ako pođemo od one prve pretpostavke da ljudski i moralni i stručni argumenti stoje za ovu inicijativu, onda ja mislim da nam neće biti žao ni vremena, ni energije, ni znanja pa na kraju krajeva ni saosećanja.

Aleksandar Trifunović: Hvala vam. Imamo 15 minuta i manje do kraja ove druge sesije. Imamo, procedura za one koji nisu čuli, kolega Jakovčić je rekao na početku. Znači da prvo direktni sudionici, odnosno učesnici konferencije govore, a tek onda će priliku imati, što ne znači da neće moći reći, naravno da će moći reći, posmatrači na konferenciji. U nastavku Haki Kasumi

Haki Kasumi: Ja sam Haki Kasumi, naučnik saradnik Instituta za istoriju Kosova. Pozdrav svima, naročito pozdravljam i zahvaljujem organizatoru, visoko cijenjenoj gospođi Vesni Teršelić na pozivu i mogućnosti da prisustvujem ovakvom interesantnom sastanku na visokom nivou. Ja ću morat biti prinuđen da moje izlaganje nastavim na mom nacionalnom jeziku zbog nemogućnosti da izrazim sve ono što mislim izraziti u vezi ove teme. Poštovani gosti nosim vam pozdrave i osobnu zahvalnost organizatorima koji su sve organizirali i **stav i raspoloženje intelektualaca na Kosovu i posebice mojih kolega povjesničara da smo vrlo zainteresirani i spremni da se suočimo s prošlošću. Posebice vrlo smo zainteresirani da izađe na svjetlo, istina jer je ona zapravo u interesu svih ovdje, na ovim prostorima i posebice narodima i ljudima koji su se suočili sa mnogobrojnim zločinima na ovim prostorima.** I to čak na institucionalnoj razini u kontinuitetu i tako desetljećima i posebice u dvije godine tijekom rata na Kosovu. Dakle, Albanci koji su sačinjavali većinu Kosova, ali nad kojima se provodio institucionalni pogrom, od svih svojih kolega povjesničara zapravo mogu reći da su otkrivena 24 srpska projekta za potpuno uništenje i iseljavanje Albanaca sa njihovih prostora. Povijesni institut Kosova radi na jednom znanstvenom projektu gdje se mi trudimo da dobijemo sve relevantne činjenice oko rata na Kosovu. Ovo je samo jedan dio profesionalnog pristupa ovom problemu jer ako ćemo tako da moramo, **kada bi se radilo o jednoj ozbiljnijoj povijesnoj operaciji, nama također treba jedna vremenska distanca i pristup uopće svim tim dokumentima na različitim razinama.** U zadnjih nekoliko godina na Kosovu izdano je nekoliko znanstvenih radova i nekoliko posebnih časopisa koji zapravo pretendiraju biti znanstveni radovi, rekao bih, i koji imaju pozitivan pristup historiografiji Kosova i uopće svim događajima, ali to uopće ne znači da smo ovim završili ili napravili nekakav veliki rad jer se moraju naravno priključiti svi koji su zainteresirani za istinu ili za davanje nekakvih podataka koji do sada nisu bili poznati o stanju na Kosovu. Oni koji su najviše doprinijeli da se prikupe svi ti podaci, da se osvijetle svi ti podaci i da izađu u javnost jest, moram reći, civilno društvo na Kosovu. Civilno društvo koje je

sakupilo sebe podatke uzimajući izjave od onih koji su preživjeli torturu i zločine tijekom rata na Kosovu. Kao i u drugim dijelovima ove regije, moram reći da su institucije Kosova također vrlo zakasnile jer su radile jako malo, gotovo ništa. Dakle, legalne institucije Kosova. Na Kosovu se osnovala jedna vladina organizacija za nestale i to je sve što se može reći da je na institucionalnoj razini učinjeno kako bi se sakupili podaci i evidencija, činjenice o kriminalnim radnjama i zločinima u ratu na Kosovu. Za vašu informaciju, stanje na zakonodavnom i pravnom planu je najkompliciranije nego u bilo kojem dijelu bivše Jugoslavije. Tamo su instalirani, moram reći... Različite institucije i različiti interesi međunarodne zajednice, dakle radi se o institucijama međunarodne zajednice. Kako je pravo zapravo samo za njih rezervirano, dakle ekskluzivno za njih rezervirano sudovi i tužilaštva su imali, moram reći, svezane ruke i uopće dosad nisu rekli svoje riječ. Nisu imali prigodu reći svoje. Zbog specifičnih razloga u kojim se Kosovo nalazilo do 17. ožujka/marta 2007. kada je Kosovo proglasilo svoju neovisnost, nisu se uopće osnovali nikakvi specijalni sudovi za ratne zločine. Ovu kompetenciju je imao međunarodni sud, tj. Tribunal u Hagu, s kojim naravno kao i svi drugi i kosovski narod ili građani Kosova uopće nisu zadovoljni. Ni sa efikasnošću rada tog Tribunala ni sa intenzitetom rada. Razne obavještajne zajednice i policijske zajednice, policija u istraživanju zločina na Kosovu u svojim argumentima, i zapravo u svojim zadnjim javnim izjavama na Kosovu kažu da nemaju zapravo uopće... dakle te javne institucije kažu, peru ruke i kažu mi nemamo nikakve ingerencije za sankcioniranje i procesuiranje zločina na Kosovu. To kažu javne institucije. Na Kosovu su veliki dio posla, kao što sam rekao ranije, u sakupljanju svih podataka oko ratnih zločina obavile međunarodne civilne organizacije, tako što su najprije izlazile sa točnim imenima i prezimenima lista ubijenih i nestalih na Kosovu. To su dakle radile institucije međunarodne zajednice. Ovdje ću istaći Međunarodni Crveni križ, Međunarodnu komisiju za nestale osobe, kao i UMNİK-ovu Komisiju za nestale i ubijene na Kosovu. Na kraju dopustite mi da izrazim svoje mišljenje i svoju ocjenu za inicijativu. Dakle inicijativa za osnivanje ove regionalne komisije, dakle, to je moje mišljenje, ja držim da je ova inicijativa s ciljem s kojim zapravo na početku čini mi se da jest, da je to vrlo dobra i pozitivna inicijativa koja nema podršku na Kosovu, to vam mogu prenijeti. Bit će vrlo teško da ova inicijativa nađe podršku, da ima podršku na Kosovu i bit će teško da dobije podršku na Kosovu zbog jedne teške situacije, od 1999. kada je završen oružani rat na Kosovu. Ali situacija je i dalje vrlo teška, vrlo napeta zato što je zapravo u tijeku još uvijek vrlo teški i oštar politički i diplomatski rat na Kosovu ili za Kosovo. To je država koja je samoprogllašena i za koju tvrdim da je demokratska, multietnička i vrlo otvorena prema svima, za sve građane koji žive, bez obzira koje su nacionalnosti, vjerske, dakle koje god bili vjerske, nacionalne ili bilo koje druge pripadnosti. Ja i moje kolege povjesničari napraviti ćemo svoj dio posla i naravno da ćemo vas podržati u svemu, ovu dakle inicijativu o osnivanju regionalne komisije, ta inicijativa kao takva i komisija kao takva podržat ćemo je stoga što mislimo da će zastupati i naše interese, naše dakle profesionalne, mislim na povjesničare, profesionalne naše interese da osvijetlimo, znanstveno objektivnu realnost što jest zapravo misija, profesionalna misija i humana misija svih, a posebice intelektualaca. A na samom kraju, ja osobno ovu regionalnu komisiju, smatrat ću je ili usporediti, ako hoćete, s jednom tendencijom, sa jednom inicijativom da se zapravo proširi u prostoru, u regiji. Nadam se i tražim, zahtijevam od svih vas da se užasno trudite i da osigurate ovoj inicijativi, humanoj i jako dobroj, dakle, što više prostora za djelovanje. Ovako dobre inicijative su potrebne kao što i čovjek ima potrebu za svježim zrakom, tako ove inicijative imaju potrebu za što više prostora. Hvala.

Aleksandar Trifunović: Sad ćemo napraviti pauzu za ručak a nakon toga će imat priliku i promatrači da kažu svoje mišljenje o ovome. Nastavak konzultacija će moderirati kolegica Jelena Simić iz Fonda za humanitarno pravo.

Jelena Simić: Dobar dan i u moje ime. Možemo da počnemo. Nadam se da svi čujete. Moje ime je Jelena Simić. Ja sam ovde ispred Fonda za humanitarno pravo i u ime Koalicije za osnivanje REKOM-a. Ovu poslednju sesiju u kojoj će imati prilike da govore ovog puta i posmatrači ja ću moderirati. Ja bih samo prvo želela na početku pre nego što dam reč učesnicima kojima smo ostali dužni iz prethodne sesije, volela bih na početku da vam kažem samo neke moje lične motive za uključivanje u ovu inicijativu, a njih sam danas prepoznala među vama. Meni već od početka oružanih sukoba nikako nije bilo jasno po kom osnovu se vrše ratni zločini, po kom osnovu se druga ljudska bića muče i po kom osnovu se njima vrše različite vrste torture. Nikako nisam mogla da shvatim da je to samo zato što oni pripadaju drugoj zajednici koja se zasniva na etničkoj, verskoj ili bilo kakvoj drugoj pripadnosti. Kada sam se uključila u inicijativu, tek onda mi više ništa nije bilo jasno. Tek onda sam videla zapravo razmere tih zločina, razmere onoga što su žrtve doživele. To sam najbolje videla putem javnog slušanja koje smo organizovali na našim forumima i drugim konferencijama gde sam zapravo videla tu jednu suštinsku potrebu žrtava, članova porodica, da govore o svom bolu i da govore o onome šta su one doživele. Ja bih vam ukazala na to s obzirom na činjenicu da sam imala prilike da vidim kako ta svedočenja izgledaju pred sudom. Dakle na našim javnim slušanjima, na tim sesijama slušanje žrtava videla sam koliko je to drugačije. Pre izvesnog vremena, pre mesec dana mislim da je bilo, u Beogradu je održano suđenje za slučaj Podujevo. Nna jednom od glavnih pretresa svedočio je Enver Duriqi kome je u tom zločinu, u martu/ožujku 1999. godine ubijena cela porodica. On je bio jedan od indirektnih svedoka, on nije svedočio o... jer on nije video zapravo taj zločin, ali je svejedno svedočio o svojim saznanjima o tome. I na njemu se videla ta potreba da on pred sudom, pred jednom zvaničnom institucijom kaže ono što on misli, ono što on oseća, ono što je on čuo da se desilo, ono što se njemu dogodilo, i nakon toga je potpuno drugačiji bio. Zaista je to tako ostavilo na njega jedan katarzičan efekat da je on, neću da kažem bio drugi čovek, ali zaista je to nekako prosvetljujuće na njega uticalo. S druge strane na sudu naprosto nekad ne može da bude ostavljeno toliko mogućnosti da se kaže kao što je on govorio, kao što je Enver Duriqi govorio. I na ovom sudskom procesu bilo je pokušaj da mu se uskrati da govori gde se opet videlo koja su sve ograničenja tih sudskih procesa gde žrtve ne mogu da dođu do izražaja. S druge strane na javnim slušanjima većina vas ih je verovatno imala prilike da vidi ako niste imali prilike, imate DVD-ove koje ste dobili na kojima je snimak javnog slušanja sa Trećeg regionalnog foruma u Beogradu i sami ćete se uveriti koliko je to zapravo jedan snažan mehanizam, snažan instrument da se kaže šta se to dogodilo o čemu su danas govorili Nataša i profesor Goldstein. Ja sad pozivam tri govornika koje imam zabilježene iz prethodne sesije. To su Jusuf Osmani, Albert Bing i Shkelzen Maliqi. Jusufe dajem vam reč.

Jusuf Osmani: Zahvaljujem se organizatorim za izvrstan rad posebice gospođi Kandić koja se toliko posvetila i angažirala, toliko prekrasnih stvari napravila u humanitarnom pitanju da osvijetli istinu o ratnim zločinima i onima koji do sada nisu osvijetljeni. Ona je zapravo ambasadorica svih naroda na Balkanu i naravno ambasadorica albanskog naroda na Balkanu. Prije nekoliko dana je bila nekakva emisija gdje je ona na izvrstan, fantastičan način upravo prezentirala taj svoj rad i vrlo joj zahvaljujem na onom što je ona napravila. Radim u kosovskom Arhivu, gdje sam 35 godina zaposlen kao dokumentarist i mogu vam pomoći dakle dati vam puno puno podataka, datoteku podataka i bez obzira na sve mogu reći da sam radio na terenu. 1474 mjesta sam obišao i objavio sam dvadeset knjiga o tome. Napravio sam knjigu sa opaskama, knjigu gdje su točni podaci, tko je protjeran, koliko ljudi je ubijeno, koliko škola, džamija i crkvi je srušeno. Naravno imao sam problema u mjestima gdje obitavaju Srbi, što je možda i normalno s obzirom na ovu cijelu situaciju. Dakle, ja ću se usredotočit na ovo zbog

čega smo ovdje pozvani. Ova komisija, regionalna ili nacionalna komisija, ali ako bismo pogledali s druge strane takva jedna komisija ako nema potporu države i državnih institucija, onda naravno neće moći funkcionirati, posebice ako nema potporu parlamenta zato što parlamenti imaju jednu odgovornost i snažnu javnu riječ. Znanstvenici ako se bave ovakvim stvarima, dakle ako nemaju točne podatke, ako nisu utvrdili činjenice neće biti uspjeha u ovom poslu niti efikasnosti svih podataka. Drukčije govore oni koji su doživjeli sve te zločine, a drukčije govore naravno građani, iz istog tog mjesta koji su druge nacionalnosti, naravno Srbi. Pa je stoga važno da se utvrde točne činjenice. Srpski ministar vanjskih poslova Vuk Jeremić, tri puta spominje rušenje jedne crkve u Đakovici/Gjakovë, a to se dogodilo devedesete godine i u ovom trenu je to naravno politička stvar. Mi mislimo da je to politička stvar. Ali dvjesto metara od te crkve je džamija iz 16. stoljeća koja je naravno srušena. Kao što je srušena kasnije i katolička crkva. Više od 82 objekta na Kosovu, Albanaca, je srušeno. Dakle, ako ćemo govoriti samo jednostrano, onda to neće biti dobro. Naznake, tj. glavni zadaci ovog društva su da se sa humanitarne razine, dakle iz humanitarnih pobuda zapravo skupe dokumenti i na taj način prava istina. Kosovska vlada je prije par dana izdvojila određena sredstva udruzi, tj. udruzi za ljudska prava i angažirala je... Ova udruga za ljudska prava angažirala je ljude raznih profila, čak i povjesničare, znanstvenike za sve one koji su ubijeni, za sve one koji su nestali, dakle traži se točan broj svih koji su ratovali, točan broj svjedoka, točan broj onih koji su ubijeni i kako su ubijeni i tako dalje. Ja sam arhivist, ali sam od jednog povjesničara... jednog pravnika čuo da se našim podacima, misli se na nas arhiviste, ili povjesničare i tako dalje, zapravo da će to biti glavni argumenti na sudu. Međutim, ja smatram da to nije tako, nije to tako zato što naši podaci mogu biti relevantni na sudu. Ja mislim da sud treba raditi drukčije. Ja bih zapravo upitao ove koje, dakle htio bih znati i možda čuti od vas mišljenje o podacima različitih subjekata. Svaki narod ovdje pokazuje i govori o tome kako su žrtve, kako su doživjeli pogrom, kako su doživjeli ratne zločine i tako dalje. Dakle, to je nekoliko istina. Ja smatram da treba biti jedna istina koja nema nikakve nacionalne odrednice. Postoje podaci na terenu i oni se moraju sistematizirati, klasificirati. Dakle, takve nekakve podatke mogu nam i nacionalne komisije dati i doprinijeti ovoj inicijativi regionalne komisije sistematizirajući bar svoje lokalne podatke, naravno točne. Deset godina je prošlo od rata na Kosovu, puno se manipulira s brojkama, ovisno s koje strane dolazi. Sa gospođom Kandić se naravno može puno toga razgovarati jer je, ne bih to ponavljao, jer sam rekao o njenoj veličini. Ja se nadam da ćemo mi razmjenjivati informacije, ali te informacije koje ćemo utvrditi na licu mjesta i na Kosovu će biti puno problema, ne od organizatora jer je problem u tome što Srbija ne priznaje državu Kosovo pa će biti problema vjerojatno sa operacionalizacijom i ove komisije i podataka s Kosova. Ja se nemam vremena puno baviti ovim jer sam zauzet i puno radim na drugim stranama, ali kao arhivist i onaj koji je dobio i našao sve ove podatke o kojima sam govorio maloprije ja ću vam pomoći onoliko koliko mogu. Dakle, ja ovdje nikog ne predstavljam, nego samog sebe i odgovoran sam za one podatke koje sam konkretno skupio. Želim vam naravno ugodan rad i još jednom pozdravljam gospođu Kandić koja će zaokružiti ovaj projekt i dakle želim svima ugodan rad kao i njenim suradnicima. Hvala.

Albert Bing: Hvala. Ja sam Albert Bing i radim kao povjesničar istraživač u sklopu projekta koji se odnosi na Domovinski rat i raspad Jugoslavije, konstatiranjem znači ove geopolitičke slike na prostoru bivše Jugoslavije u Hrvatskom institutu za povijest. Iz tih razloga kratko bih se osvrnuo kao povjesničar-istraživač na ovaj projekt koji je sada pred nama i s druge strane volio bih dati jedan kraći osvrt kao osoba koja se angažirala u sklopu pokušaja da se zastupe neke forme poštivanja i promocije ljudskih prava tijekom devedesetih godina u Hrvatskoj, a koje smatram da su relevantne za projekt koji je pred nama. Prije svega rekao bih nekoliko stvari kao povjesničar koje se odnose na perspektive i realizacije jednog ovako ambicioznog projekta koji ima svoje kao što je već do sada izloženo političke, pravne i druge aspekte. Dakle,

koliko je funkcionalno, ostvarivo u smislu nekakvih regularnih načela ili naprosto okvira unutar kojeg se mogu apostrofirati pojedina pitanja. Prije svega bih želio naznačiti da je sam proces geopolitičke fragmentacije Jugoslavije rezultirao novim realitetom na ovim prostorima, znači nacionalnim državama koje su ujedno redefinirale svoj identitet na neki način u odnosu na Jugoslaviju koja je prethodila. Ta redefinicija uključuje dakako i odnos prema prošlosti kao dio jedne od temeljnih sastavnica identiteta svakoga naroda. To je iznimno značajno i relevantno za pitanje realizacije ovog projekta utoliko što treba razlučiti pojedine smjernice u kojima se može razvijati jedan ovakav projekt. Dakle, kolega Nator recimo, koji radi u jednom memorijalnom centru koji je zasnovan od države itd, govorim sad u kontekstu Hrvatske, mislim da je slična situacija zastupljena i u drugim bivšim republikama prostora bivše Jugoslavije, dakle, kolega Nator je naznačio nešto što predstavlja jedan napor prikupljanja informacija koje su ograničene zapravo na područje Hrvatske i susjednih zemalja sa kojim je recentna prošlost Hrvatske imala dodirnih povijesnih točaka. Prije svega riječ je o Srbiji, odnosno Bosni i Hercegovini, i u manjoj mjeri Sloveniji. Prema tome kada je riječ o bilo kakvoj formi, obliku ili koordinaciji, **treba se voditi računa da se razluči ono što je recimo zajedničko, potrebi nečega što objektivno postoji, a to je postizanje nekakvog konsenzusnog okvira unutra kojeg će se razmatrati pitanje povijesnih istina, dakle povijesnih istina, a ne istine. Jer ja zastupam koncept afirmacije pluralizma povijesnih istina što znači da možemo gledati na iste stvari, ali u okviru nekakvog konsenzusnog okvira ako prihvaćamo iste normative, bilo pravne, terminološke, metodološke i tako dalje, što je iznimno važno jer u protivnom ćemo raspravljati godinama i nećemo se razumjeti i to ima određene praktične konotacije i posljedice.** Želio bih reći dakle da ja kao povjesničar imam izniman interes i generacijske, primjerice, za problematiku Sandžaka o kojem nešto znam. Ali je sasvim sigurno da hrvatska država kao takva neće usmjeriti svoja sredstva na izučavanje recimo problematike Makedonije više zato što je njezina redefinicija danas sasvim drugačije okrenuta regionalno. To ima nekoliko veoma značajnih konotacija i bojim se da ćemo se raspliniti ukoliko nećemo jasno razlučiti što je zajednički, a što je pojedinačni interes jer diskusija ukazuje da pojedinci iz pojedinih sredina iznose probleme koji su specifični za tu sredinu kao što je recimo Sandžak ili Kosovo, a koji nisu od tog interesa na primjer za Sloveniju. Ono što treba shvatiti i prihvatiti, što smatram da će biti iznimno važno za rad ove komisije ukoliko se formira i ukoliko to bude prihvaćeno kao jedna od smjernica djelovanja je ispitivanje regionalne sigurnosti koja svakako uključuje koordinaciju u pogledu prihvaćanja konsenzusa interpretacije prošlosti. Ako je po meni kompatibilan nekakvim procesima kao što su europske integracije i tome slično. Ili globalizacija. To znači danas se naprosto više ne može sakriti činjenica. Ja kao povjesničar vas uvjeravam da ima jako malo toga što već nije objavljeno, napisano, negdje pohranjeno. Veći problem je čitati. Dakle, činjenice su tu, ali ih treba na neki način organizirati da ne budu oblikovane po načelu tendenciozne selekcije činjenica što ulazi u diskurs pojedinih nacionalnih historiografija, s onim čime se mi primarno bavimo, nacionalnom historiografijom i to je jedan standard koji odgovara znači i ulozu nevladinih udruga kao jednog korektiva između državnih organizacija i potrebe razvoja građanskog društva u promoviranju demokracije i tako dalje. Demokracija znači kultura otvorenosti, dijaloga. Dakako, to potiče niz drugih problema koji su ovdje apostrofirani. To je pitanje kome se mi zapravo obraćamo, tko je tu publika, da li će jedan žitelj Slovenije s pažnjom slušati probleme nekoga sa Sandžaka? Ja smatram da neće. Ali dakle postoji jedan okvir koji se odnosi na aspekt regionalne sigurnosti. U tom smislu, ukoliko se ne stvore primjerice pretpostavke za nekakvu percepciju pravednog mira kao pretpostavke trajnoga mira, pod trajnim mirom mislim između ostaloga na jedan doživljaj, osjećaj ili percepciju razriješenja kontroverzije i sukoba i tako dalje, koje bi bile prihvatljive u okviru nekakvog konsenzusa da će to rezultirati u perspektivi ono što je obilježilo balkanski prostor. To može potvrditi svaki povjesničar, a to je pitanje revanšizma, osvete pojednostavljeno, i pitanje revizionizma postojećih političkih rješenja. U tom okviru vidim znači nekakvu

perspektivu za ovu inicijativu koja bi prema meni trebala poslužiti kao jedan fleksibilan koordinacijski okvir, neka vrsta neformalnog centra koji bi omogućio da to brdo činjenica, spomenut ću samo Haaški tribunal koji ima na raspolaganju pet i pol milijuna dokumenata koji će biti stavljeni na dispoziciju javnosti, ne u cjelini, ali veći dio, i za što bi trebalo jedno desetak bivših Jugoslavija da to uopće izuči i stavi u neki povijesni kontekst i problematizira, razlučuje uzroke i posljedice i dovede u vezu sa nekim potrebama koje karakteriziraju današnji trenutak. Kratko bih se osvrnuo na taj aspekt jer smatram da tu postoji isto nekakva diskrepancija ili raskoraci u odnosu na nešto što je danas karakteristika suvremenosti, a to je jedan nevjerojatan brz razvoj, ajmo reći povijesti. Što to znači? To znači da je redefinicija povijesti identiteta, dakle odnosa prema prošlosti, pogođen brzim promjenama. Prošlo je, kada govorim o Hrvatskoj, dakako i o drugim područjima poput Kosova ili potencijalna opasnosti u Makedoniji danas, se može govoriti sa sasvim drugačije perspektive. Međutim, prošlo je više od desetak godina nakon rata i onda postoje vrlo praktična pitanja kako će se ovakve inicijative za utvrđivanje istine o prošlosti aplicirati primjerice u jednoj političkoj zoni, mi ga zovemo hrvatskim podunavljem, područje zapadnog Srijema, Baranje i istočne Slavonije, gdje prema riječima Peter Galbraitha, dakle veleposlanika Sjedinjenih Američkih Država u Hrvatskoj, postignut jedini mir od triju u kojima su se dogodile Sjedinjene Američke Države kao koordinatori. Prvi je bio Washingtonski sporazum, drugi je bio Dayton i treći Erdutski mirovni sporazum, dakle to je jedini mir u kojem je samo donekle došlo do pokušaja restauracije nečega što se definira kao multietničko društvo. Svi smo svjesni u kojoj je priča između Srba i Hrvata obilježila sukobe, koliko je taj geopolitički teritorij, uključujući Vojvodinu kao multinacionalnu zajednicu, značajan za tu priču i to su recimo nekakvi praktični okviri gdje se mogu iznijeti pokazatelji oko nekih mjerljivih rezultata ovakvih inicijativa. Ja sam nedavno bio u Vukovaru na jednom skupu koji je obilježio desetogodišnjicu mirne integracije. Tamo nije bilo srpskih predstavnika. S druge strane bili su ljudi za koje smatram da su neprimjereno na jednom znanstvenom diskursu govorili o žrtvoslovlju na način koji uključuje potenciju optuživanja. Slikovito bih rekao, smatram neprimjerenim da Nijemci raspravljaju o njemačkim žrtvama iz Drugog svjetskog rata u Kragujevcu primjerice, smatram neprimjerenim da Srbi razmatraju svoje žrtve recimo u Vukovaru koji je simbol hrvatske tragedije kao što je bilo neprimjereno za neke i tako dalje. Znači mora se pogoditi jedan kontekst za koji je iznimno važno da se definiraju ti povijesni, politički i drugi parametri ukoliko se želi poručiti nekakav efekt empatije svega i onda slijedom toga eventualno neke katarze, odnosno pročišćavanja osjećaja. Samo bih to dodao, promijenio se taj jedan odnos prema identitetu tako da danas naprosto imamo jedan fenomen mutiranih percepcija, bilo prava ljudskih, međunarodnih odnosa i tako dalje, i to su nekakve činjenice koje treba uzeti u obzir ako se želi izići pred javnost samo sa recimo pitanjima koja su relevantna prije svega za stradalnike rata kao što su žrtvoslovni podaci i tome slično. Zašto je to tako? Jer znanstvena praksa pokazuje da primjerice sve one žrtve koje su žrtve prisilnih migracija nakon 3,5 godina gube svoju povezanost i interese za svoju prošlost i štoviše nastoje se i distancirati. To je znanstvena istina, koja je verificirana u institutima poput onoga u Beču, a bavi se prisilnim migracijama i tako dalje. Prema tome svi politički dogovori ili nastojanja grupacija civilnog i drugog sektora koja su tražile kao pretpostavku pravednog mira povratak izbjeglica, a nisu vodili računa o tom aspektu govorili su u prazno, drugim riječima to su floskule. Danas imamo pojavu da u Srbiji, prema informacijama koje, recimo, ja kao istraživač tražim sa kolegama iz Bosne i Hercegovine, djelomično Slovenije, Srbije i tako dalje, sam iznimno zainteresiran za suradnju tako da se postigne taj jedan znanstveni diskurs koji bi onda rezultirao perspektivom eventualno popularizacijom rezultata znanstvenih istraživanja. Dakle, da ostvari neka vrsta dijaloga u javnosti koja bi odgovorila pojavama, ponavljam, tog jednog oblika, kako bih rekao, mutiranja tog jednog shvaćanja međunacionalnih odnosa koji u jednoj popularnoj formi poprimaju po meni neprihvatljive oblike već iz sredina u kojima živimo. Govorimo o događajima, recimo, na

hrvatskim stadionima gdje se više *za dom spremni*, i to govore oni koji pojma nemaju pojma tko su to bile ustaše i NDH, i to je dakako neprihvatljivo za srpsku populaciju. Prema tome izvjesno je govoriti o pomirbi, rekoncilijaciji među narodima ukoliko se dopuštaju takve nekakve, ajmo reć, društvene metastaze kao što je neprihvatljivo da utjecajni ljudi u Srbiji ili oni koji su vezani uz pop-kulturu recimo, dakle prihvatljivo govorim za Hrvate ili Bošnjake, muslimane, veličanje četništva kao jedne tradicionalne forme srpskog vojevanja. Dakako, u svemu tom ima pomalo istine, ali to je nešto što je jako teško prihvatiti u okviru ovakvih koordinacija. Sad ne bih dalje duljio, samo bih rekao, da je isto tako bilo o pravima i aspektima recimo obeštećenja, odnosno povrata nekakvih imovinskih naknada. To je vrlo praktičan problem s kojim sam se osobno suočio '93., '94., '95. godine s obzirom da je u sklopu Instituta Haškog tribunala taksativno bila navedena mogućnost obeštećenja o kojima je danas bilo govora. To je posao koji je iznimno stručan, iznimno skup i koji je prije svega bio rješiv u kontekstu Haškog tribunala koji dakako prestaje s radom i koji se neće prevesti na razinu nacionalnog pravosuđa tim prije što znamo da su Srbija i Hrvatska uzajamno pokrenule tužbu za genocid koja se poziva na referencije iz Drugog svjetskog rata. Zaključio bih s jednim malim apelom: očekujem prije svega od ove inicijative da stvori jedan fleksibilan koordinacijski okvir, neku vrstu reformskog centra koja bi omogućila znanstvenicima, publicistima i svima onima koji mogu formirati javno mnijenje, koji mogu definirat što su to ljudska prava, što je regionalna sigurnost u skladu sa nekakvim nacionalnim interesima i tako dalje, znači da se tu stvori jedan prostor kako bi se mogao ostvariti nekakav kvalitetan rad da ono čime se bavimo naprosto ima smisla. Hvala.

Jelena Simić: Hvala. Molim samo da ugasite mikrofona. Gospodin Maliqi.

Shkelzen Maliqi: Ja sam Shkelzen Maliqi iz Prištine/Prishtinë, direktor jednog istraživačkog centra, publicista i aktivist civilnog društva, naročito u devedesetim godinama. Neću uzimati mnogo vremena jer ima dosta posmatrača koji se verovatno žele uključiti. Ja ću se fokusirati na ovu glavnu temu ovde, a to je znači ova komisija ili REKOM, inicijativa za osnivanje komisije. Ja sam pre jedno osam ili devet godina, mi smo se sa Natašom složili, kad je to bilo, da li 2000. ili 2001. godine, mi smo već imali nekakvu sličnu inicijativu i nekoliko sastanaka da se, znači negdje odmah u to vreme osnuje nešto kao komisija za istinu i onda smo imali te konceptualne rasprave o okviru, o mandatu, o mogućnostima šta bi ta komisija uopšte radila po ugledu na ove poznate komisije koje su radile u drugim zemljama, u Južnoj Africi i tako dalje. U ovim konsultacijama za ovu inicijativu dosad nisam učestvovao. Pratio sam više sa strane. Vidim da je negde sada rasprava mnogo konkretnija i da postoji nekakav, kako bih rekao, okvirni model ili nekakav draft, nacrt kako bi trebala da izgleda ta komisija što je mnogo konkretnije nego što smo mi tada razgovarali. Ali da ona ovde na ovoj konsultaciji ima manjak šta ona nije, taj model nije na neki način stavljen kao nekakva konstrukcija, ovde je bilo nekoliko diskutanata koji su to sad pokušavali da konkretiziraju u nekim aspektima ili da nađu manjkavosti toga modela. Znači, model još uvek nedostaje. Ja bih sugerisao za naredni susret u Crnoj Gori ili negde, da postoji jedan ili dva modela, da se o tom konkretno raspravlja i da više nema razloga da se dokazuje da li treba da postoji ili ne. Ja ovaj model koji je predložen... **Ja sam među onim skepticima koji misle da on ne može da se ostvari u ovoj formi. Možda da postoje državne komisije u nekoj od ovih post-jugoslovenskih zemalja, država, ali da se napravi regionalna koncepcija na onom principu za koji je Jasminka rekla da treba da postoji interparlamentarni dogovori ili šta već...** Ja mislim da politički je takva situacija, i u naredne dve-tri, možda osam godina neće moći da se ostvari u cjelini pre svega zbog odnosa između Srbije i Kosova, znači, **ili ćete isključiti Kosovo ili Srbiju.** Mislim pošto Kosovo će verovatno, pristati da uđe u ovakvu regionalnu komisiju, da pošalje predstavnike i šta ja znam, ali mislim da u Srbiji još nije vlast spremna za to, možda će u međuvremenu doći do nekih promena, ali to je pod pitanjem u vezi

ovoga integracijskog procesa i šta ako pritisak iz Bruxellss-a na Beograd da prizna Kosovo što je dosta varijanta koja... A nešto drugo što mene zanima je odnos između same inicijative i da je tu 120 organizacija, tako je rečeno, i 200 individua, pojedinaca i verovatno se možda nađe još, da će da se proširi. Mislim da je dovoljna osnova za samolegitimiranje nečega što može da se ostvari, neka vrsta legalne, ne može samo da se legitimira samo neka komisija regionalna koja bi imala one funkcije koje su predviđene za te državne komisije i za tu zajedničku komisiju, ali možda bude komisija koja je na neki način senka one koja se bira, koja se angažuje da se osnuje... Mislim da to treba formalizovati kao instituciju i komisiju civilnog društva. Civilno društvo na neki način treba da... Mi nekad gledamo sad na nekakva dva pola koja su suprotstavljena i na neki način možda i ove opozicije ili reakcije na jedne druge koje postoje u svim ovim državama koje na neki način civilno društvo vidi kao agenturu pravnih država i šta ja znam. Na neki način su ta... I samo civilno društvo ponekad treba sebe vidjeti u očima da ne kažem neprijatelja i smatram da ne treba da postoji, kako bih rekao, da država predstavlja, odnosno struktura vlasti, da oni predstavljaju, da oni imaju prava da deluju u toj državi u ime društva, a da civilno društvo treba da bude nekakav šta ja znam otok ili nešto što je uvek protiv. Mislim da je u institucionalizaciji ove inicijative, sad i s druge strane, civilno društvo treba onda pokrenuti neku inicijativu da ako je ima u pojedinim zemljama, a ako treba da bude regionalna struktura, da se i ova inicijativa onda ako ništa drugo da ne očekuju da budu pomenuti od nekih stranih fondacija, nego da smo mi deo ovoga društva i da radimo vrlo korisne i vrlo važne poslove za ovo što svi ovde ranije govorilo o ciljevima, o svrsi, o katarzi, o odavanju, šta ja znam, poštovanja za žrtve ratova i tako dalje. Mislim da onda treba razmisliti o dve komisije, ja bih rekao. Ne jednoj. Jedna je ta koju država treba da ostvari, mislim da je to dobro, al' da treba da imamo i ovaj snažni lobi koji onda može da raspravlja o svojim funkcijama kako će raditi, da li će možda... Jedan vrlo važan aspekt koji smo mi onda raspravljali pre osam godina i više je da svi ovi sudovi, sve ovo što, dokumentacije što su se skupile, da suđenja i šta ja znam, da pravda ne stiže do onih koji su inicijatori i najodgovorniji za rat, a da bi onda civilno društvo moglo da organizuje nešto što kao model, samo pominjem, nešto kao ratni sud, da se sudi onima koji su pripremali i ne samo izvršiocu, ne samo Miloševiću, nego recimo Akademiji nauka ili Ćosićima i da se sa ovim profilom ljudi znači da im se presudi ili da na neki način se pokaže javno ko je odgovoran i to je isto neka vrsta katarze i za žrtve i za... I onda možemo da imamo uticaj i na, što veći uticaj, znači, na javnosti cele regije kao takve. Zahvaljujem se.

Jelena Simić: Hvala vama. Mi sada više nemamo prijavljenih govornika, što se tiče učesnika pa bih ja pozvala posmatrača koji su se u prošloj sesiji javili da... Evo sada mogu i oni nešto reći. Imamo jedan pokretni mikrofoni.

Staša Zajović, Žene u crnom: Dobro neću ja ništa novo reći. Ja sam bila potaknuta onim što je rekao moj drugar antifašistički saborac Dragoljub Todorović i više ću govoriti kao aktivistkinja. Ja sam iz Žena u crnom iz Beograda. Dakle, prvo mislim da mi imamo obavezu da pokrećemo ovakvu vrstu inicijative, obavezu. Ne pada mi na pamet da budem partijska organizacija Ivici Dačiću ili pak Šutanovcu i tako dalje. Mislim, prosto, naša druga tačka je, naša je obaveza kao civilnog društva, ne samo u Srbiji, isključivo da vršimo pritisak. Ne samo da budemo nekakav korektor državnih politika nego da vršimo pritisak, i to stalno. I osnovna vrsta pritiska za koju ja smatram da mora da vršimo jeste u pravcu obelodanjivanja onoga šta se desilo, utvrđivanje činjenice o zločinima i da je zapravo... Jer se bez toga ne može dostići ni pravedan mir. Bez toga zajedničkog pritiska koji mi moramo da vršimo nemoguće je ni razmisliti o građenju kulture odgovornosti naspram kulture nekažnjivosti. Nemoguće je promeniti vrednosni sistem. Ja mislim da je ovo veliki ispit za civilno društvo na ovom prostoru u državama bivše Jugoslavije jer mi ne znamo da li postoji konsenzus unutar civilnog

društva u našim državama o značaju utvrđivanja odgovornosti o onome šta se desilo. Zapravo od snage organizovanosti i solidarnosti, uzajamne podrške civilnog društva zavisi demokratski poredak. A preduslov za to je pravedan mir, a pravedan mir se ne može postići ni u kom slučaju bez utvrđivanja činjenica o zločinima. Mi možemo da nađemo način da interpretiramo činjenice, ali bez utvrđivanja činjenica se ne može apsolutno krenuti dalje. Još sam htela da kažem, mislim da civilno društvo u onome što radi ne može i ne smije da zameni državu. Ponavljam, mora da vrši pritisak da bi država primenila zakone tranzicione pravde. Mislim da taj pritisak moramo mi iz civilnog društva da vršimo zato što i ja smatram čak, usudit ću se da kažem, ako ove države ne bi pristale da osnuju ovakve komisije, što je veliki ispit za nas iz civilnog društva, sam proces je više nego važan. Vitalan je za promenu poremećenog vremena, odnosno sistema. Vrednosnog sistema u kojem u većini ovih država vlada kultura nekažnjivosti zločina, a vrednosni sistem koji mi moramo da gradimo i to je naša osnovna funkcija jeste sasvim drugačiji. Dakle, da razvijemo građansku solidarnost naspram ideologija krvi i tla i da one koji su, kao što kaže Maliqi, stvarali uslove za izvršavanje zločina, a to su relevantne nacionalne institucije, u ovom slučaju Srpska akademija nauka i umetnosti, dakle da oni koji su to činili onda i dalje su na sceni i dalje vrše istu propagandu i prosto je naša odgovornost da takvu propagandu prosto zamenimo nečim drugim. Evo to sam nekako mislila da kažem. I da je u ovom slučaju naše povezivanje sa naučnim institucijama također vid građanske odgovornosti. Jer je većina političkih elita zajedno sa naučnim elitama se pokazala u ovim ratovima jako, jako neodgovornim, da ne govorimo sad koja je to vrsta odgovornosti. I da se mi ovde povezujemo s onim delovima naučnika, umetnika i tako dalje koji su bliski našem vrednosnom sistemu, a to znači ne sa svima. Prema tome što je veći broj naših saveznika i saveznica na ovom planu, onda će utoliko biti i važniji proces koji ćemo mi zajedno pokretati. Mislim da je jako važan cilj, ali za mene je jako, jako važan i proces. A to je promena vrednosnog sistema.

Jelena Simić: Hvala Staša. Gospodine, izvolite. Molim samo da se predstavite prvo.

Josip Jurčević: Evo dr. Josip Jurčević. Povjesničar iz Instituta društvenih znanosti *Ivo Pilar*, iz Zagreba, iz Hrvatske. Drago mi je da sam napokon dobio priliku govoriti jer sam jedna od osoba koja od osnivanja Documente podupire ovu inicijativu koja je potekla iz međunarodne zajednice kao i mnoge druge koje su uzalud dovde dolazile. Pa onda imam određeno iskustvo vezano s time. A kad se radi o Documenti, žao mi je što moj Institut kao organizacija u Hrvatskoj koja je najviše radila na ovoj problematici nije pozvana, uključujući moju malenkost. Nije važno to. Htio bih ovdje upozoriti na dvije stvari kad se radi o ovoj inicijativi. Jedna je opći kontekst, a druga je konkretni problemi s kojima očito ni Documenta ne želi suočiti. Svaki projekt koji dolazi na ovaj prostor mora se suočiti prvenstveno sam sa sobom, odnosno sa činjenicama, da bi mogao eventualno nešto napraviti ako je uopće došao sa dobrim namjerama. Naime, većina projekata koji su dolazili na ovaj prostor, bilo politički, od mirovnih pregovora i slično, do postizanja mirovnih sporazuma, Haaških suđenja, raznih civilnih udruga koje su dolazile iz raznih vidova država međunarodne zajednice, institucija i tako dalje, uglavnom su ovdje bile neuspješne. To se očitovalo na nekoliko činjenica, prvenstveno na onaj mir koji je postignut u Daytonu. Dakle, on je nepravedni mir jer je priznao sve ono što je postignuto zločinima. Republika Srpska, mislim to dovoljno govori. To ima međunarodnu verifikaciju, a da ne govorimo o svemu onome što nije uopće dodirnuto, od masovnih silovanja i slično. Haaški sud je nažalost poslao poruku za razliku od Nürnberga zbog sporosti i niza drugih stvari grešaka koje je napravio da se zločin isplati. Dakle, većina onoga što ovdje dolazi iz međunarodne zajednice ima poruka da se zločin isplati. U geopolitičkom, a pogotovo u pojedinačnom smislu. Tako da mislim da je ovakve inicijative građanske koje dolaze sa nevjerovatno golemim zakašnjenjem i koje očito baštine podcjenjivanje kulturološke razine

ovih društava ovdje, civilnih udruga, dakle dolaze ovdje sasvim mirno kao da je ovdje pusti prostor nakon osamnaest godina i sada se on ide baviti istraživanjem i prikupljanjem činjenica. Na ovim prostorima, barem u Hrvatskoj, a znam za neke i na prostoru BiH, što pojedinaca, udruga i tako dalje, što pojedinaca u institucijama, uporno unatoč raznim preprekama, godinama, već desetljećima prikupljaju građu, interpretiraju, govore, međutim takvi se uglavnom ignoriraju, što znači da mnogi koji dolaze iz međunarodne zajednice, ovdje dolaze sa određenim stereotipima, predrasudama, stigmama, a onda isto tako dolaze veoma kondicionirano, dakle mislim da smo znanstveni pa da znademo što to znači, to znači da ih uopće ne zanimaju činjenice koje ovdje susreću i nalaze. Možete li zamisliti doći ovdje sa inicijativom nakon 1990., sa osamnaest godina zakašnjenja reći: „Eh, idemo mi sada prikupljati građu“. Pa što ste radili svih tih osamnaest godina? Zar zaista mislite da nitko iz međunarodne zajednice, a pogotovo ovdje sa ovih prostora nije radio taj posao? Pa mislim da je Documenta s time upoznata, ali isto tako uporno to ignorira, dakle baštini određena iskustva negativna iz međunarodne zajednice tako da nije čudno da se na ovim prostorima sve više povećava nepovjerenje u međunarodnu zajednicu kako Haaško sudište, gdje razina nepovjerenja dostiže u pojedinim anketama *ad hoc* na televiziji i slično preko 99 posto. Takav konsenzus na ovim prostorima je nemoguće postići o bilo čemu, ali kad se radi o Haagu i percepciji onoga što on radi, dakle, taj konsenzus vrlo često bude 99 posto. Za to se treba... Ne mislim da je tu greška u ovom prostoru, nego je greška vjerojatno na drugoj strani. I s tim se također treba suočiti. Kad se radi o ovoj inicijativi, da ne bih duljio, mislim da se previđa jedna isto tako notorna činjenica, odnosno pokušava se individualizirati krivnja, i to nakon osamnaest godina, što je dobro u pravnome smislu, međutim to jedna utopija. Ovdje se nitko nije dodirnuo niti pokušao dodirnuti ključnih aktera koji su omogućili ovdje da se institucijski otvori prostor, da se mogu činiti organizirani, sustavni zločini, a onda naravno i svi oni individualni u takovom jednom ozračju, odnosno okruženju. Ovdje se pojavljuju dvije vrste aktera na ovom prostoru od devedesete godine, da ne idemo u genezu, dakle pojavljuje se s jedne strane domicilni akteri, bilo u vidu savezne države, njihovih institucija, bilo novonastajućih država, dakle bivših republika, sada već međunarodno priznatih država. To je jedna razina. Međutim, ovdje se pojavljuje jedan drugi moćni akter, od sredine 1991. godine, a to je međunarodna zajednica koja uključuje mnoge međunarodne institucije, UN, EU, OESS, do razine moćnih država. Od sredine 1991. godine Brionskom deklaracijom u sedmom mjesecu, oni su preuzeli ključnu ulogu, '91. godine međunarodne institucije ovdje imaju ključnu ulogu u arbitriranju i mirovnim planovima. Prve podijele BiH su bile utemeljene planom od strane Europske unije, zatim podjela na trideset provincija i tako dalje, a domicilni akteri su pratili tu međunarodnu zajednicu. Na koncu je nametnut „Daytonski mir“ za koji sam rekao kakav je. Nitko se od međunarodnih institucija, uključujući i vas koji dolazite ovdje, nije dodirnuo institucijskih aktera. Puno je važnije za buduće poruke da se mi veoma jasno obračunamo sa institucijskim akterima, tko je agresor, tko je žrtva u onome ključnome smislu, a onda na svakoj strani agresora i žrtve treba pronaći one koji su bili dobri, manje loši u institucijskome smislu. A onda se tek u takvom ozračju mogu domicilna pravosuđa, domicilna civilna društva obračunati sa na razne načine, vrijednosno, pravosudno, moralno, znanstveno i tako dalje, sa onim drugima. Odnosno, ovdje svi koji žele pravdu, to smo čuli od gospođe koja je očito aktivista i veoma kvalitetno govori, dakle govori iz iskustva, da ovdje svi koji žele dobro opće imaju sve manje snage jer sve što dolazi međunarodno dolazi opet preko korupcijskih upravljačkih elita koje su proizvod svega onoga što se događalo. Nitko se ovdje od stručnjaka, koji se uopće nisu bavili tom problematikom, nije spomenuo što učiniti kad se radi o nekoliko tisuća poginulih, ubijenih građana zapadne Europe pa i drugih država svijeta. Bilo onih koji su ovdje dolazili kao dragovoljci, plaćenici i slično, novinari, izvjestitelji i tako dalje. Oni su izgubili živote ovdje. Međutim, ono što je najvažnije što bih ja rekao, ne podupirem REKOM jer očito je ovdje da su konstituirali novi odnosi snaga, oni su nacionalne države, i to moramo uvažiti i vi ste isto

morate suočiti s tom činjenicom, dakle postoje mnogi animoziteti prema nečemu što se zove REKOM, odnosno što se zove regija. Čim nudite regiju, nudite ono što se raspalo, što je proizvelo mnoge zločine i tako dalje, tako da ja predlažem da se taj REKOM veoma malo skrati, a puno proširi, i da se on zove REKOM. Da se on zove Europska komisija, ako barem ne svjetska i da se osnuje na toj razini i da se napokon u smislu aktera suočimo sa akterima iz međunarodne zajednice koji su također ovdje odgovorni za zločine. Neki od njih iz međunarodnih snaga sudjelovali su na prostoru BiH, i o tome postoje videosnimke, u silovanjima i tako dalje. Da ne govorim o drugim stvarima. Isto tako ih treba, bilo pravno procesirati, moralno, civilizacijski suditi i na taj način se suočiti ne samo s istinom što se ovdje događalo među lokalnim, regionalnim akterima, nego se suočiti također sa, dakle, akterima iz razine međunarodne zajednice koji su ovdje ključni od kraja '91. godine. Kada u vidu međunarodne konferencije o Jugoslaviji, zatim međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji, pa kontaktne skupine zapravo upravljaju svim ključnim procesima, uključujući sve ono što sam rekao. Što je sa slučajem Srebrenice? Što je sa ostalim zaštićenim zonama? Pa tko je za to odgovoran? Pa to je bila međunarodna, UN-ova zaštićena zona. Da li ima snage neka inicijativa iz međunarodne zajednice, pogotovo civilnoga društva, doći ovdje pošteno u Bosnu i Hercegovinu ili doći u Vukovar i reći da je netko iz međunarodne zajednice izravno pravno, politički, moralno odgovoran za ono što se dogodilo u Srebrenici. To nitko nije došao. Ako se želi vratiti povjerenje u međunarodnu zajednicu, mora se doći ovdje, dakle, bez diskriminacije, bez stigmatizacije, ovaj prostor se mora tretirati ravnopravno u kulturološkom, civilizacijskom i onom što zovemo ljudsko-pravnom smislu. Ovdje se nažalost dolazi kondicionirano, stigmatizirajuće i slično. Tako da me ne iznenađuje činjenica da ste ovdje čuli od većine institucija, uključujući i Hrvatske, da se REKOM jednostavno ne podupire. Zbog toga što su se ljudi ako ništa uklopili u svoje institucije i osjećaju s pravom da ste vi došli na jedan prostor koji kako-tako radi svoj posao, funkcionira, a sad vi hoćete kao civilno društvo, kao međunarodna komisija koja dolazi nakon dvadeset godina hoćete arbitrirati što jest, što nije. Dakle, s kojim pravom svatko od nas se pojedinačno treba zapitati i svatko onaj tko je došao organizirano treba se zapitati što je to radio prije dvadeset godina i da li je mrdnuo malim prstom da bi zaštitio neki život? Ovdje su bili predstavnici roditelja poginulih, ubijenih branitelja koji su otišli očito razočarani s onim što im se nudi. Odnosno, oni u očaju, ja s njima kontaktiram dvadeset godina....

Eugen Jakovčić: Nije točno. Gospodin Pšenica je otišao jer je imao privatnih obaveza. O tome što je on meni rekao, odnosno ono što je rekao o ovoj inicijativi ja ću reći poslije u drugom dijelu.

Josip Jurčević: Mogu ja reći što je meni rekao, ali neću reći, nema veze. Dakle, ti ljudi već dvadeset godina očekuju da će se pronaći njihovi nestali. U kojem smislu vi tu možete pomoći ako ignorirate matične institucije, ako pokušavate iz pozicije opet nekakve moći koja raspolaže nekim novcima, dakle i nekim institucijama ovdje i tako dalje i političkim instrumentima, mislite li da ćete riješiti njihove probleme? Nećete nažalost na taj način riješiti probleme ako budete ignorirali aktere i institucije kakve god one bile ovdje. Hvala na pozornosti. Možda samo jedno pitanje što ćete učiniti u smislu nekoliko tisuća ubijenih građana drugih zemalja koji nisu iz ove regije? I da li REKOM ima u planu pokrenuti odgovornost kaznenu i svaku drugu, moralnu, političku, civilizacijsku, međunarodnih institucija i pojedinaca koji su ovdje također sudjelovali ili pridonosili zločinima?

Nataša Kandić: Gospodine, Jurčeviću, pa nema još uvek REKOM-a. Uopšte ne može niko iz REKOM-a da vam odgovori uopšte. Mi govorimo o inicijativi za osnivanje REKOM-a

Josip Jurčević:koaliciju?

Nataša Kandić: Koaliciju?

Josip Jurčević: Dobro neko iz Koalicije budući da ovdje većini aktera koji su dobili materijale, ja nisam dobio, nije jasna ni svrha, ni cilj, ni metodologija. Ovdje ste ipak okupili znanstvenike koji znaju kako se radi koncepcija, kako se radi istraživanje. Koji je cilj, koja je svrha, to se nije moglo iščitati iz svih govornika koji su ovdje sudjelovali. Dakle, ako možete reći da li se u vašoj Koaliciji, inicijativi misli nametnuti ili predložiti metodologija, da li mislite postaviti ta dva pitanja? Kako riješiti nekoliko tisuća ubijenih građana drugih zemalja, bilo vojnika, novinara i tako dalje, i da li mislite prozivati međunarodne institucije i pojedince koji su ovdje odgovorni za mnoge stvari koje su se događale?

Nataša Kandić: Gospodine Jurčeviću, znate što mene čudi? Kada smo u februaru 2007. godine imali onaj veliki forum, vi ste bili mnogo više upoznati sa čitavom inicijativom nego sad. Pa mi nije jasno što se dogodilo? Tada ste razgovarali na jedan mnogo konkretniji način znali ste više podataka i niste bili tako, ne znam, isključivi, tako da mi nije jasno što se u međuvremenu dogodilo, ali nema smisla da mi ovde sada stvaramo tu jednu atmosferu kao da smo mi sad tu optuženi pa sad treba da se pravdamo ili taj ton u tome kada je... Odnosno, kako vi kažete ovde se nudi nešto što je reč regija, nešto što je prošlo, što je srušeno. Ja mislim da treba da se vratimo na taj nivo činjenica, a da se ostavimo, da tako kažem... jako puno možete da pridonese svemu ovome. Volela bih da se barem vratite u ono vreme iz februara 2007. godine kada je bilo u vašem govoru jednog ipak drugačijeg tona, a sad ne mislim da treba da potrošimo to vreme koje nam je preostalo da odgovaramo i da se osećamo da mi sad treba da odgovaramo na optužbe. Mislim da je toliko važnih pitanja pokrenuto, nismo mi stvorili model, nema ga u ovom trenutku, ali se pokazuje da je strašno važno što pre imati nekakav nacrt, nekakvu, kao što kaže Maliji, nekakvu konstrukciju. Pa evo danas je mnogo toga već rečeno što bi moglo da uđe u taj model. Ne znam. Osnivači treba da budu parlamenti, da se vodi računa o tome da je ovaj proces, razgovora, konsultacija o tome jednako važan, a ne samo ono što je cilj, što mi dajemo kao cilj i vidimo kakav treba da bude mandat REKOM-a. Dajte da razgovaramo, ako vi mislite, danas smo došli, pazite, bez činjenica, molim vas, kako ćemo razgovarati bez činjenica o svojstvima, karakteru rata. Pa ne možemo dok nemamo tačnu jednu sliku o tome šta je sve to bilo. Mi znamo, neko kaže da za sve postoje činjenice samo ih treba organizovati, ne bih se složila da postoje. Ili kad vi kažete... U tom trenutku ste gledali u mene, slučajno, niste vi... Kažete, što smo mi radili pre dvadeset godina ili svih ovih godina? Pa stvarno bi bilo smešno da ja pričam što sam radila posljednjih dvadeset godina i svi ljudi ovde. Svatko ima tu jednu ideju koja ga stalno vodi i oseća se sve vreme odgovornim za sve što se događalo. Pa to je... da kaže... Neko pokazuje da ustvari tu odgovornost još uvek svi, ja nosim, i zato mislim da je potrebno zapravo iskreno na ovom zahtevu za stvaranjem organizovanog pristupa činjenicama koji će da nam daju jedan stvarno činjenički zapis o prošlosti i istoriji. I naravno, da se razumemo, prošlost i istorija baš nisu iste, ali nemojte da se osećamo ovde, da nas baš primoravate da sad mi iz ove neke uloge prelazimo u neke optužene, pa da li ćemo međunarodnu zajednicu...

Josip Jurčević: Ne, ne. Krivo, ja se ispričavam.

Nataša Kandić: Niti je međunarodna zajednica počinila zločine ovde niti treba da bude neki mandat da se mi obračunavamo sa nekom međunarodnom zajednicom. Dajte da ono što smo mi napravili, ono što smo ovde napravili, da to rasvetlimo, raspravimo, razjasnimo, utvrdimo, ustanovimo.

Josip Jurčević: Meni je žao ako ste vi osobno osjetili pogođenom. Dakle, ja sam rekao svi mi. To znači uključujući i mene i sve ostale, da se moramo suočiti prvenstveno s tim, sami sa sobom, pojedinačno, ali i institucijski što smo poduzimali i da li sada ono sve skupa ima smisla ako idemo na ovo pojedinačno. Dakle, ja sam predložio da se suočimo sa svim neuspjesima koji su se ovdje događali glede očuvanja mira, zatim zaustavljanja sprečavanja zločina, a sada nakon tolikog vremena jedino možemo prevenirati buduće zločine na način da se bavimo institucijskim nositeljima zločina, ne pojedincima. Pojedincima se može baviti, dakle pojedinim zločincima se može baviti pravosuđe i druge institucije, ali puno je važnije izvući pouke koje okolnosti, koji institucijski akteri su tome pridonijeli. Jedan od institucijskih aktera koji je odgovoran za ovo ovdje što se događalo jest međunarodna zajednica. Navodim samo Srebrenicu, da ne govorim druge, Žepa, Goražde i tako dalje, koje su čak i formalno pravno bile zaštićene pod najvećom institucijom međunarodne zajednice. Isto tako je opće poznata stvar, ako treba imate videokaseta koliko god hoćete, nažalost s kojima su se u Sarajevu zabavljali sa videozapisima iz logora za silovanje. Zašto je Tadeusz Mazowiecki podnio ostavku i tako dalje? To su sve činjenice s kojima se moramo suočiti. Recimo, ja sam šokiran ovdje slušajući mnoge povjesničare koji govore '91., '90. je počeo rat, odnosno agresija kad je jedan dio Hrvatske oružanom silom bio okupiran. Dakle, 1990. je počeo, da ne govorim da je počeo '80. na '81., primjena oružanog nasilja na Kosovu i svega što se događalo. Ako se to ne zna, ako se ne uvaže sve te činjenice, svi su ti neuspjesi upravo posljedica toga što vi uopće pokušavate osnovati komisiju, dakle to je golem neuspjeh svih aktera, institucijskih, ne mislim pojedinaca, koji očajnički pokušavaju spasiti ono što se da spasiti. Dakle, institucijski neuspjeh međunarodne sigurnosne zajednice, humanitarnih organizacija se ovdje očitovao. Ovdje poslije '45. jedini put se dogodio oružani sukob u Europi. Znači to je slom međunarodnog, humanitarnog, sigurnosnog sustava. Ne samo domicilnoga. I zašto se ne bi suočili s akterima u smislu povijesne, političke odgovornosti, sad je vrijeme s odmakom dvadeset godina, puno više nego sa procesuiranjem nekakvog običnog ubojice. Tko je tom običnom ubojici omogućio da on može postati, tko je stvorio to ozračje i tako dalje. Da ne govorim o Hani Arendt, ubojicama za pisaćim stolom, o ključnim akterima da se događa ovako masovan i sustavan zločin. Mislim da je čak u tom smislu formalno-pravno manje odgovoran onaj koji je okidao metak nekome u glavu, nego onaj koji je omogućio da se stvori institucijska situacija da to bude poželjno ili da ga se čak dovede u socijalno-psihološku ili masovno socijalno-psihološku situaciju da to čini. Radi se o tome da bi trebalo postupiti potpuno na drugi način, sa individualnim procesuiranjem se moglo ići '90., '91., '94., '95., ali danas dvadeset godina ili dvanaest, trinaest godina nakon završetka sukoba govoriti o pojedincima, poželjno je i treba saznati svako ime, i žrtve i zločince i tako dalje, ali to na neće odvesti daleko u prevenciji, odnosno ponavljanja onoga što se ovdje vrlo lako može ponovno izroditi vezano za Bosnu i Hercegovinu, naročito za Kosovo kao što smo čuli. Dakle, naša svrha kao i međunarodnog prava uopće humanitarnog djelovanja jest davati počast jest znanje, ali prvenstveno prevencija jer mi ne možemo vratiti žrtvu, odnosno njihove živote. Ali možemo spriječiti da se zločin ponovi. U tome smislu mislim da bi...

Jelena Simić: Molim vas samo da privedete kraju.

Josip Jurčević: ... to bi bilo puno pametnije i korisnije krenuti u tome smjeru, a postavio sam dva konkretna pitanja. Da li, dakle, i što mislite učiniti sa više tisuća ubijenih stranih državljana na ovome prostoru, uključujući i mudžahedine, uključujući novinare i tako dalje i da li se uopće planira da se proširi ova regija, da se ne ostane na taj način diskriminiran prema jednom prostoru kad je ovo bio daleko širi sukob i kad postoji odgovornost za Srebrenicu, za Vukovar, za Žepu, za Goražde, za Sarajevo, koji su bile zaštićene zone? Nije valjda da ćemo

diskriminirati samo da su ovdje odgovorni za to, institucijski, ne mislim pojedinačno. Zašto nitko ne otvori pitanje odgovornosti međunarodnih institucija? Zbog toga da bi se te institucije mogle, evo zadnja rečenica, da bi mogle rekonstruirati i spriječiti buduće zločine. Ako to nisu mogle spriječiti na prostoru jedne, vrlo male, nemoćne Jugoslavije, kako će to spriječiti u nekakvoj budućnosti u zapadnoj ili nekakvoj drugoj Europi, nekom drugom kontinentu? O tome se radi. A ovdje ipak mislim da su se okupili znanstvenici koji gledaju iz jednog šireg aspekta pa bi to trebali isto tako uvažavati.

Jelena Simić: Hvala vam. Javili su se još Enes Milak, Igor Graovac, ali i Vesna Teršelić će samo kratko.

Vesna Teršelić: Evo samo kratko. Poimenični popis žrtava pokazat će podatke i sudbinu i onih koji su strani državljanima, a mi predložimo regionalnu komisiju kao jedan usredotočen napor na dokumentiranje činjenica, stvaranje prostora za glas žrtve. I u forumima i konzultacijama do sada sudjelovali su mnogi iz udruga obitelji nestalih i zatočenih iz Hrvatske jer su željeli reći što im se dogodilo i mislim da je to bilo važno kako njima, tako svima koji su slušali, a važno je i žrtvama iz drugih zemalja da čuju preko njihovih granica, izvan njihovih zemalja i mi ovdje razgovaramo o jednom prijedlogu, a naravno da postoje i drugi prijedlozi. I ne samo da mi ovdje razgovaramo nego su sada već tisuće ljudi razgovarale o ovom prijedlogu pa bih predložila da se fokusiramo na taj prijedlog.

Josip Jurčević: Ja sam to rekao. Molim da se zabilježi da sam ja predložio da se osnuje EKOM, europska komisija.

Jelena Simić: Molim vas, gospodine Jurčeviću, hvala. Izvolite gospodine Milak.

Enes Milak: Ja zahvaljujem, izvinjavam se što se ponovno javljam. Možda je malo nepristojno, ali moram. Ovdje se na ovom sastanku pokazuje ona naša stara bolest: čim neko iziđe s jednom idejom da se nešto uradi, onda svi kritikuju, a ništa nisu napravili. To nije prvi put. Ja idem po tim sastancima. Odmah se kritikuje, odmah hoće da se saseču, dajte, ljudi, prvo da osnujemo. Ovo je zbilja koda nas na ovim prostorima uvijek isto. Ajmo odmah da vidimo... Ja sam rekao, hajmo se dogovoriti da li nam treba ta komisija ili ne treba. Kao regionalna. Od...

Jelena Simić: Molim vas samo da se držimo procedure. Kad jedan govori, drugi ne upadaju u reč. Molim vas. Ne razumemo se i ne možemo uopšte pratiti tok diskusije, u krajnjem slučaju ovo se sve beleži, napraviti će se transkript i nemoguće će biti to uraditi. Molim vas.

Enes Milak: Ja ne znam kako tko shvata ovu inicijativu. Ali ja koji sam učestvovao u prikupljanju građe o zločinima, ne pada mi na pamet da to ponavljam, ali sam shvatio ovu inicijativu kao jedan jako koristan korak. Ja znam da u Bosni ima deset organizacija, uglavnom su to nevladine organizacije, organizacije civilnog društva i neke su i državne institucije koje su prikupljale tu građu. Isto tako dok je ta građa kod Tokače dobro sistematizirana, ta građa visi. Dakle, sad je pitanje: napraviti jednu komisiju koja će imati jedan od tih zadataka objediniti tu građu. Sigurno da se ne može bez države. Treba nam, slažem se, parlamentarna komisija na nivou parlamenata. I da taj parlament da neku ozbiljnost da te organizacije daju na uvid komisiji tu građu. To je jedan od tih aspekata. Dakle, mi ćemo razgovarati i o drugim problemima. Mi ovdje danas nemamo ni vremena dati... Ali mislim da je najvažnije da se oko toga dogovorimo. Ustvari da li nam treba ili ne treba. Mislim da definitivno treba. A evo zašto. Kad je koleginica postavila pitanje koji je glavni cilj, ja bih rekao, ja mislim da je najvažniji cilj da ovo bude doprinos, izvještaj komisije da bude doprinos da dobijemo objektivne udžbenike

istorije. Ja ne znam koja je kvaliteta tih udžbenika istorije koji se koriste na ovom terenu, ali kvaliteta onih koji se koriste na terenu Bosne je katastrofalna. Dakle, udžbenik je pretočeni rezultat historiografije koje je neka historiografija postavila, postigla kao nacionalna historiografija i onda ona tu sublimira i napravi jedan udžbenik. Mi u Bosni dobivamo udžbenike iz Beograda, Zagreba i Sarajeva. Nikad u zadnjih deset godina mladi naraštaj nije bio više posvađan nego danas. To vam ja mogu odgovorno kazati. Zato što živim u jednom manjem gradu i stalno sam sa tim ljudima i sa tom djecom. Dakle, veliki doprinos tome su dali ti udžbenici. Udžbenici koje kreira dio historiografije. To da se razumijemo. Više puta sam govorio, predstavnicima međunarodne zajednice, da je najveći zločin koji je napravljen na ovim prostorima poslije rata to je, u Bosni u stvari, to školstvo, to podijeljeno školstvo. A na to su dodani ti nesretni udžbenici. Imamo zbilja velikih problema. Dakle, ove institucije, nacionalne institucije, iako sam devedesetih godina mislio da je dobro imati nacionalnu komisiju, možda i sad treba napraviti, ali mislim da probleme neće riješiti nacionalna komisija, nego upravo jedna regionalna komisija. To je put da dobijemo možda onaj dio u udžbenicima koji će zbilja objektivno prikazivati situaciju, ratnu situaciju na ovom prostoru. Jer ta situacija kako se interpretira u sadašnjim, taj dio povijesti koji je ugrađen u udžbenike koji sad djeca koriste samo svađaju djecu. Dakle po meni najvažniji segment je da izvještaj komisije daje jednu objektivnu sliku o ratnim događanjima na ovom prostoru i da to jednog dana bude ugrađeno u naš udžbenik. Mi se i na onim periodima koji su mnogo više istraženi svađamo. Imamo različitih nesreća zato što su interpretacije tih perioda isto tako problematične. Imamo jako puno problema, a nesretna Bosna, na njoj se sve prelama. Istoriografija, i njeno skretanje skretanje u Hrvatskoj, Srbiji, lijevo i desno, to se direktno prelama na ovom terenu. Djeca su u Bosni, vjerujte...

Jelena Simić: Imamo još jednog govornika, molim vas.

Enes Milak: Samo još jednu rečenicu. Problemi postoje sigurno i u Hrvatskoj, oni uzvici na stadionima *Za dom, spremni* nisu tek tako došli. Dakle, ta su djeca obrazovana, imaju višu neku školu. Velik je broj neonacista u Srbiji. To je posljedica u stvari dakako izučavanja istorije i udžbenika koji postoje u školama. Hvala.

Jelena Simić: Hvala vama. Igor Graovac, izvolite.

Igor Graovac: Ja ću biti naravno kraći. Igrat ću opet jednu ulogu koju sam odigrao na početku lomljenja leda, sada bih opet zaledio situaciju. Ne bi nam se smjelo dešavati na ovaj način zapravo da osporavamo nekome pravo da govori, ali morali bi biti malo nježniji, čak i spram onih koji kritiziraju REKOM i njegovu regionalnu koncepciju. Naime, o čemu je riječ. Ovdje se javlja ono što se očekivalo prije dvije godine i što smo u početku označili da će doći do nekog oblika konkurencije činjenica. Ne govorim sad o sadržaju onoga što je govorio profesor Jurčević, ali činjenica da on nije pozvan, a bio je prije dvije godine, činjenica je da vidim da ovdje mnogi nisu pozvani koji su bili prije dvije godine, a oni predstavljaju znanstvenike, znanstvenice, a ne udruge, onda to samo po sebi nije dobro. Neovisno o tome. Mi ne pravimo kriterij koga primamo, a koga izbacujemo, koga volimo, koga ne volimo. I možda time zapravo izazivamo vehementne nastupe i možda oštrije kritike nego što se očekivalo jer mi se ovdje ne dijelimo politički, nego se pokušavamo objediniti oko nečega što bi znanost mogla zajedno sa udrugama, obaviti tu časnu zadaću, koja se tiče žrtava i stradalnika na ovom prostoru. Tako da nemojmo voditi takvu raspravu, a trebamo priznati onda gdje je onaj koji kritizira koncepciju pa čak i sa svojih osebujnih stajališta ima neku osnovu u tome ako je riječ o današnjoj regionalnoj konzultaciji znanstvenika.

Vesna Teršelič: Na skupu u veljači 2007. bilo nas je preko tristo. Na ovaj okrugli stol smo pozvali naravno više ljudi nego što vidimo ovdje jer uvijek neko ne može doći, ne želi doći, al' u principu smo što se Hrvatske tiče već prekoračili onaj broj koji bi bio pristojan unutar regionalnih konzultacija, a pravo organizatora da nekog zove, nekog ne zove, a nikako nismo mogli imati sve koje smo imali u veljači 2007.

Jelena Simić: Gordan Bodog.

Gordan Bodog: Hvala. Par riječi ako je već moguće, a neću predugo. Ovako, htio sam samo podsjetiti da s jedne strane kada govorimo ili zagovaramo osnivanje REKOM-a, odnosno sada u domeni inicijative i tek izgradnje konteksta mandata, zadaće, načina funkcioniranja itd., ne smijemo izgubiti iz vida jedan niz dugoročnih procesa koji idu, u većini slučajeva, dakle u okviru društava nacionalnih država, a ima i primjera regionalnih konteksta i regionalnih suradnji, dakle u procesima suočavanja s prošlošću, izgradnje mira, tranzicijske pravde itd. I da ti procesi će se nastavljati i dalje, dakle REKOM nije, kako ga barem ja shvaćam, stavljanje svega pod jednu kapu. Dakle, prvenstveno one osnovne aktivnosti ili one koje će se tek pokrenuti, one se i dalje nastavljaju. Što se tiče akutnih pitanja, jer kako shvaćam, dakle za žrtve, u ime žrtava, dakle priznavanja, prepoznavanja, odštete, zadovoljenja pravde itd. Akutna je stvar, između ostalog, pitanje nestalih. Jer pitanje, *suma summarum*, to je negdje 16.000, 17.000 još neriješenih problema. To znači, to nisu žrtve koje su... popis da je gotov. Teško je govoriti o tome da postoji nada da je netko od nestalih od prije deset, sedamnaest, koliko godina još uvijek živ. Ali zapravo njihove obitelji svakodnevno žive u tome. I to nije pitanje da mi rješavamo nešto, dakle kada govorimo o žrtvama iz četrdesetih ili ne znam kojih, postoji jedna razlika u tome. Ukoliko želimo da organizacije nestalih, u regionalnom kontekstu, nastave sa suradnjom, da im mi iz civilnog društva pomazemo na rješavanju osnovnog zadatka, dakle rješavanje sudbina nestalih, identifikacije, prepoznavanja itd., sad je zadnji čas. Drugo, što se tiče različitih koncepcija i tumačenja kako izgledaju procesi, od čega se sastoje izgradnje mira ili suočavanja s prošlosti, i tih tumačenja i tih praksi ima različitih. Koliko sam shvatio, jučer smo, naime, imali jedan razgovor u Centru za ljudska prava, ustanovi Republike Hrvatske, dakle nevladinoj organizaciji, jedne od tri ustanove koja se iz razine javnog sektora hoće baviti civilnim društvom. Tamo smo vodili dijalog oko toga, dakle artikulacije što je to žrtva, i što je to žrtva ili tko je to žrtva ratnih zločina, pa smo govorili iz aspekta ubijenih i nestalih, ali smo rekli da time klasifikacija žrtava ratnih zločina nije gotova. Postoji još niz drugih kvalifikacija, i to u velikim količinama žrtava ratnih zločina. Ako suzimo, što se tiče tumačenja, odnosno pardon, što se tiče utvrđivanja činjenica oko žrtava ili počinjenja ratnih zločina, onda se trebamo dogovoriti oko toga da li da se fokusiramo prvo na ubijene ili nestale, ili proširujemo na sve ostale žrtve? Da li su to logoraši, preživjeli, da li su to silovani i kako god. Tu još mi imamo puno konceptualnog rada. Imamo strašno puno organizacijskog. Nakon toga doista treba vidjeti, ja ću još samo dvije stvari reći. Recimo, razlikovati retributivnost i restorativnost. U slučaju nadoknade ratnih odšteta žrtvama, njihovim obiteljima, a ne bi smo smjeli izgubiti iz vida i ratne odštete nad imovinom, kulturnim nasljeđem itd., treba razmišljati o tome na koga je upravljeno ili tko će biti taj koji kada se donese nekakvo stanje o tome da treba to učiniti. Iz kojih fondova i iz kojih sredstava se to nadoknađuje? Dakle, to su sve stvari koje tek treba konceptualno i te kako proraditi, a onda i promisliti kako ubacivati u oblik, mandat i sve ono skupa što će možda rezultirati REKOM-om. I samo još da kažem, zapravo cilj da li će se REKOM u roku od dvije, tri, četiri godine međunarodnim ugovorom na razini parlamenata, ili kako god ostvariti, ili će to trajati nešto duže, nije jedini cilj ovakvih procesa. Puno veći cilj, ili ja bih rekao nuspojava koja i te kako doprinosi, je uključivanje raznorodnih organizacija i pojedinaca u regionalni diskurs, uspostavljanje suradničko partnerskih odnosa i zapravo pomaganje restauracije društava. Sama restauracija društva djeluje i terapijski. Od

jedne situacije poricanja u situaciju priznavanja, a nakon toga, dostojanstvenog odnosa prema prošlosti, njenim akterima, a i onda budućim generacijama.

Jelena Simić: Hvala svima. Ja mislim da više nemamo govornika, bar nisam videla nikoga...
Gospodin Pandža, izvinjavam se, izvolite.

Ivan Pandža: Da ja uvijek jednako govorim, danas nisam htio govorit, međutim, evo, gospodin ili drug iz AVNOJ-a me potakao da opet moram nešto reći. Znači, ja ponavljam, ovaj skup i ljudi koji ovo vode opet nisu zainteresirani da se govori o uzrocima sukoba na ovim prostorima i ne želi se uopće govoriti što je bilo prije '90., a ja mislim da je to nužno. Govori se ovdje o žrtvama. Da li su samo žrtve poginuli ili su možda po vašem mišljenju, vi ćete njih kao što kažete pobrojati, ne znam što će se poslije sa žrtvama raditi, sa tim brojevima, vjerojatno što se i zadnjih četrdeset, pedeset godina radilo, svatko će ih upotrebljavati za svoje političke potrebe. Međutim, neki od vas znaju da ja već duže vrijeme govorim o sedamnaest Srba iz općine Konjic u kojoj nema više niti jedan stanovnik i nijedna kuća i u koju nitko ni ne pokušava da bi se tu takvi ljudi vratili. Da li vi mislite da su možda čak takvi ljudi važniji od onih koji su mrtvi, kojima više ne možemo pomoći i nikad i nigdje nisam čuo da treba nešto poduzeti da i te žrtve se imaju pravo vratiti svojim kućama? U Hrvatskoj donekle se, ja mislim najviše radi, onim koji su zaista zdravo ovdje radili mi im omogućavamo da se vrate i oni se vraćaju u velikom broju. Međutim, svakodnevno slušamo primjedbe, recimo u samo jednoj maloj općini Konjic danas se 1000 Hrvata ne može vratiti. Jer mi takvima možemo pokušati pomoći. Vesna je tu meni, ajmo reći, na neki način pomogla jer neke kontakte mi je dala, pa ću ja pokušati na tome raditi, ali to je opet nešto pojedinačno. Kao organizacija koja se bavi žrtvama, kako vi kažete, ajmo se pokušati baviti takvim žrtvama. Na prostorima oko Posavine možda fali jedno, ajmo reći 100.000 Hrvata. Oni se ne mogu vratiti jer čim se počinju vraćati, dogodi se neki incident. Tako i kod mene u Konjicu, čim je pokušaj nekog vraćanja, netko nekoga ubije ili se napravi neki incident i onda ljudi više se ne vraćaju. Ajmo tu pokušati nešto zajednički raditi, jer tu mislim da više zajednički možemo pomoći nego u bilo kojem drugom slučaju. I s obzirom da se ja često pojavljujem na svakom skupu gdje mogu doći, a volio bi da se zna, znači spadam u one koji su *za dom spremni* i uvijek ću to biti, pasalo to nekome ili ne, a u Hrvatskoj državi oni koji nisu *za dom spremni* morali bi sami sa sobom porazgovarati zašto nisu, oni to znaju, a nema nitko pravo odlučivati, politika ili bilo tko koji ne spada tu, a za svoju državu uvijek smo se borili i ubuduće ćemo se boriti jer rat će se sigurno ponoviti s obzirom na način kako vi radite. Hvala.

Jelena Simić: Hvala. Da li sada imamo još nekoga? Molim vas da se predstavite.

Kemal Bukvić: Kemal Bukvić Izmir. Drago mi je da vas vidim u ovolikom broju u Zagrebu jer nas iz Zagreba, iz Hrvatske ima svagdje u regiji i obično se desi da ljudi kukaju, kao problem je doći u Zagreb. Koliko ja vidim, ipak nije. Htio sam Natašu i Vesnu pitati. Mirsad Tokača je treći član vašeg trija. Jučer je spominjan i njegov centar. Oni nisu tu, danas ovdje na ovolikom broju ljudi nema nikoga iz Bosne da odgovori bilo kome od onih koji su dotakli Bosnu. Šta je sa Mirsadom Tokačom? Zapravo da vas pitam, da li je i dalje u ovom procesu, da li je centar u tom procesu i mislim je li to zdravstveni razlog njegov, nekakav treći ili će se netko drugi uključiti umjesto njegovog centra? Hvala.

Vesna Trešelić: Mirsad je u ovim trenucima na putu za London kako bi iduća tri mjeseca predavao na sveučilištu u Jorku. Nakon dugih rasprava Istraživačko-dokumentacioni centar nije potpisao pristupnicu za koaliciju zato nitko iz centra nije tu.

Kemal Bukvić: Zašto?

Vesna Teršelič: Pa ja ih ne volim interpretirati, ali još uvijek se dvoje oko toga hoće li inicijativa ići u smjeru koji očekuju, ali glupo mi je da ih interpretiram. A ovdje su neke druge osobe i organizacije iz Bosne koje su pristupile koaliciji. Tako da ne mogu govoriti u njihovo ime. Inače, ovoga jutra je bio u Zagrebu na putu za London.

Nataša Kandić: Ako mogu ja da dodam. Mi imamo jedno malo koordinacijsko tijelo koje, znači, upravlja procesom konsultacija između zasjedanja foruma, to znači između zasjedanja regionalnih konzultacija po pravilniku o radu koalicije i koordinacijskog odbora. Ne može nitko biti u koordinacijskom odboru tko nije pristupio koaliciji. Što se tiče Istraživačko-dokumentacionog centra, oni su od maja mjeseca mnogo manje učestvovali u ovome, a mnogo više u nekim drugim svojim nacionalnim aktivnostima. To je bio jedan od razloga da mi postavimo pitanje na koordinacijskoj grupi daljnjeg angažiranja u odnosu na činjenicu da imaju druge neke prioritete. I postoji jedan zaključak, a to je da se u buduću, s obzirom na osnivanje regionalne koalicije i prenošenje nadležnosti sa tri organizacije na koaliciju, vlasništvo inicijative prenosi se na tu koaliciju. Proces vodi koalicija. Servisiranje procesa obavljaju oni koji imaju najviše kapaciteta u stručnom i da kažem u tom smislu da imaju dovoljno jaku infrastrukturu organizacija. Dogovor je da na Kosovu postoje dvije organizacije koje će voditi, znači, te nacionalne procese. To je Fond za humanitarno pravo Kosovo i Community Building Mitrovica. Dogovor je također da će, što se tiče Bosne i Hercegovine, umjesto jedne organizacije, nacionalne konzultacije vode dvije organizacije i da će se točno između potencijalnih organizacija znati točno koje su to dvije organizacije. Npr. u Crnoj Gori je vrlo lako organizirati. Tu postoji, i Akcija za ljudska prava koja će u suradnji sa članicama koalicije, pripremiti forum u Crnoj Gori. Ali shvatili smo da, više to liderstvo samo tri organizacije mora da dobije jedno, da kažem, da prijeđe u jednu drugu fazu, a to je da formiramo učesnički odnos i da koalicija funkcionira kao jedno tijelo koje će zasjedati između foruma, upravljati čitavim procesom, biti informirano, znači prilikom zasjedanja foruma. S tim što će se naravno i dalje Documenta i Fond za humanitarno pravo pojavljivati kao obvezujuće organizacije koje će servisirati cijeli proces s obzirom na naše kapacitete. Inicijativa je najpre potekla od Fonda za humanitarno pravo. Godinu i pol dana smo o toj inicijativi razgovarali dok nismo došli do neke jasnije slike o tome. Kao što se danas pokazuje da postoji potreba da se razgovara o konkretnim elementima, strukturi, ovlašćenjima, o žrtvama, o statusu žrtava na koje će biti fokusirana komisija, ali mi nismo danas uspjeli da tokom ovih razgovora o tome razgovaramo. Ali se pojavljuje potreba da buduće konzultacije na ovim malim skupovima budu fokusirane na to. S obzirom da će u Hrvatskoj biti u ovoj godini dokaz, nekih deset, dvanaest konzultacija, onda će se upravo razgovarati, imajući u vidu ovo što je danas i zaključeno i što je primećeno kao veoma važno, a to je da se govori da se gradi taj konkretni model komisije.

Vesna Teršelič: Samo da još kaže da će do kraja ovog mjeseca biti sastanak u Bosni i Hercegovini sa organizacijama koje su u koaliciji, tko bi organizacijski nosio više posla oko konzultacija. Jer, primjerice, u Hrvatskoj, negdje od ljeta prošle godine, imali smo niz sastanaka i vrlo je važno da se ova diskusija nastavi i ne samo u Zagrebu nego i na drugim mjestima. Bili smo u Vukovaru, imali smo tamo tribinu i neka od sljedećih destinacija će isto tako biti Pakrac zato što tamo postoji organizacija koja je u koaliciji, koja je zainteresirana i želi da se ta diskusija nastavi u Pakracu. I ono što nam je već jasno je da ćemo dosta energije u idućih nekoliko mjeseci provesti baš u debati sa braniteljskim udrugama koje su pokazale interes. I meni je žao što je IDC izašao ali oni se u ovom času bave jako intenzivno s mapiranjem zločina. I suradnja između tri organizacije se u tom pogledu nastavlja i zbog toga što proces u Bosni i Hercegovini na neki način kasni za procesima u nekim drugim zemljama, a

negdje kao u mnogim pitanjima ovisimo jedni o drugima. Ali mislim da je i očekivano da će dijalog imati uspone i padove, i ne možemo očekivati jedan ravnomjerni napredak, nego je bitno cijeniti baš sve korake u dijalogu. Kao što je govorio Gordan Bodog. Vrlo nam je važan rezultat, vrlo nam je važno vidjet trenutak osnivanja regionalne komisije, ali ova diskusija je nusproizvod i što više je uspijemo lokalizirati, što više je uspijemo proširiti na one ljude koji još nisu ni čuli za to ili su čuli pa se pitaju šta je to. Ili se pitaju, a zašto bi sad činjenice o ratnim zločinima bile tako važne? Da uključimo i njih, to korisniji posao smo odradili.

Jelena Simić: Hvala Vesni, Nataši. Hvala svim govornicima. Nemamo više nikoga tko se javio. Sada ćemo prijeći na zaključke. Predala bih dalje vođstvo i moderaciju Eugenu Jakovčiću.

Eugen Jakovčić: Idemo prema kraju, ali ja bih prije kraja jednu malu intervenciju napravio. Bit ću dovoljno bahat da zapravo prozovem neke ljude za koje mislim da imaju svoj stav. Evo tu je odmah do mene lijevo gospođa Vlasta Jalušič sa Mirovnog inštituta iz Ljubljane pa da čujemo Vaš pogled. Također bih želio čuti, što naša gošća iz Makedonije misli i, naravno, gospodin Samardžić pa da nakon toga krenemo prema zaključcima.

Vlasta Jalušič: Hvala. Ja zapravo nisam podsticana da govorim na neki način. Ne znam zbog čega. Nisam još došla do zaključka. Sad kad sam prozvana ipak ću reći stavove koje sam mislila reći a i pokušat ću nešto oko zaključka možda promišljati. Ono gdje se meni činilo nekako da su ljudi nabacili stvari koje su jako bitne možda za osnivanje procesa te komisije pošto ja mislim da je proces jako bitan. To su bile one diskusije koje su išle u smislu razmišljanja koji su elementi zapravo te inicijative. Ono što je rekao tokom jutra Ivo Goldstein mislim da je bilo jako bitno. Pošto sadrži ta tri elementa o tome koja je zapravo uloga znanstvenika, ulogu nauke vidim u sva tri, ali pogotovo možda bi bilo bitno pitati se o tom prvom elementu o kojemu je poslije Albert Bing jako dobro govorio. Zatim pitanje objašnjenja, što je vodilo ne samo ratu, nego što je vodilo masovnim zločinima, pitanje koje se ne tiče toliko možda samo znanstvenog objašnjenja, odnosno onoga što bi znanstvenici možda zvali objektivna istina, nego se tiče možda više pitanja onoga što bi Hana Arendt nazvala razumijevanje. To zapravo nije očitavanje neke objektivne istine, nego je pitanje suočavanja baš sa tim pričama žrtava koje nam mogu u tom procesu postati svjedoci. Onda to kontekstualiziranje toga koje se zapravo može dogoditi po meni samo u nekom smislu gdje mi zapravo kao osobe koje žive na tom prostoru, koje mogu biti politički odgovorne, aktivne, na neki način nećemo tu participirati kao naučnici, nego ćemo biti u funkciji tog omogućavanja stvaranja prostora razumijevanja za sve, a ne samo za nas. Mislim da je to jako bitno. Onda ona druga stvar koju sam se pitala i o kojoj smo razgovarali u jednoj manjoj grupi pa smo onda neke odgovore možda dobili u diskusiji poslije je pitanje, kako ću to nazvati, kontrole tog procesa koje je jako bitno po meni. U smislu ako se tu radi već više godina na nekoj inicijativi gdje, recimo otprilike znamo kamo bi proces trebao ići, u kom smjeru, onda se bojim ako se predaje ta inicijativa nekoj političkoj grupaciji kao što je parlament, možda da to bude netko drugi, da će se tu dogoditi to da će inicijativa izgubiti taj svoj izvorni smisao i ići u nekom drugom smjeru, i toga se bojim. Onda je to nepredvidljivo. I ono što bi možda bilo bitno je razmišljati o tome kako osigurati to da smisao te inicijative se ne izgubi kad bi se ona možda ispolitizirala na neki način. U smislu da bi to preuzeli neki državni politički akteri i tako dalje. I sad u vezi sa time mi se postavlja pitanje da li to stvarno moraju biti parlamenti, ne znam. Mi u Sloveniji imamo jako loše iskustvo sa parlamentarnim komisijama, ja ne znam kako je to na drugim mjestima, ali vjerujem da je jako slično. Ja sam razmišljala o tome da bi bilo bolje da vode jednu takvu inicijativu, ako ih možemo naći, vrlo ugledne ličnosti iz regije. Pa ja mislim da možda, ih ipak ima. Možda bi se moglo naći. Možda neki predsjednici bivši, ne znam.

Mesić više neće biti predsjednik, Kučan više nije predsjednik... U tom smislu. Ja mislim da tu negdje, mislim da je jako bitno isto ono što je rekao gospodin Bing, a to je da treba zapravo ako se ide time putem da države i politički akteri tu preuzmu inicijativu, da se vidi gdje su stvarno njihovi interesi. Jer Slovenija, to što ste rekli vjerojatno se neće naći u nekim diskusijama gdje će se druge države naći. I mislim da bi tu možda bilo dobro identificirati grupe koje će ići u tom smjeru za Hrvatsku, na one točke gdje bi se moglo u komisiji raditi na njima, za Sloveniju ne nekim drugim, za Kosovo to i tako dalje.

Eugen Jakovčić: Zahvaljujem Vlasta. Gospođa Jasmina Najdovska. Institut otvoreno društvo Makedonija.

Jasmina Najdovska: Dobro večer ja se nadam da ćete me razumjeti. Dobro bi bilo da se večeras među nama čuje i makedonski jezik. Ja pozdravljam i podržavam inicijativu o regionalnoj komisiji. Sviđa mi se način na koji ova komisija radi zato što je u njoj bit građanska inicijativa, odnosno nije vladina inicijativa, kao što kaže posljednja govornica, vladine inicijative mogu ići u drugom smjeru. Odnosno, nevladin sektor je onaj koji može da dođe do pravilnog ispisivanja istine, znači za ispisivanje nove istine ne postoji vremenski period. Nije važno da li je prošlo deset, dvadeset ili trideset godina, važnija je inicijativa da ako treba nešto da se zapiše, da ostane zapisano. Zato što se na taj način stvara tradicija, zapisivanja onoga što se dogodilo. Mi smo do izvjesnog vremena živjeli u jednoj zajedničkoj državi. Potrebno je poznavat mnogo toga, ne samo ono što se dogodilo u jednoj zemlji. Nadam se da će ova regionalna komisija uspjeti obuhvatiti i makedonski teritorij. Ja mogu kratko govoriti o regionalnoj komisiji, međutim žrtve u Makedoniji trebaju da dobiju ... Iako nema mnogo žrtvi kao u Bosni, Srbiji i na Kosovu, i Hrvatskoj, svejedno je potrebno da se posveti zanimanje i za ono što se dogodilo na makedonskom teritoriju 2001. godine. O tome se treba znati ne samo na teritoriju Makedonije već o tome trebaju znati i građani u Bosni, Hrvatskoj, Srbiji i na Kosovu. Treba da postoji kulturna tolerancija, znači da se govori o onome što se dogodilo nekome drugome. Zato mislim da će ova regionalna komisija, za koju se nadam da će je voditi kompetentni stručnjaci, uspjeti zapisati događaje, da se zna sve o jednom teškom i burnom periodu za sve i da ostavi jedan pravedan zapis. Da bude pravilno vođeno od stručnih lica. Nije bitno koliko je godina prošlo. Ja sam radila na projektu vezanom uz Prvi svjetski rat. Štitimo od zaborava na to vrijeme, na period koji se dogodio prije 90, 80 godina. Uspjela sam provesti jedno terensko istraživanje da dam jedan prikaz onoga što se dogodilo u Makedoniji u Prvom svjetskom ratu. Tako da ne postoji granica o tome da se nešto zapiše. Sudionicima Prvoga svjetskog rata i njihovim direktnim potomcima dogodila se nepravda, kršila su im se ljudska prava...

Eugen Jakovčić: Govorite o egejskim Makedoncima?

Jasmina Najdovska: Ne. Govorim o Makedoncima koji su mobilizirani u srpsku i bugarsku vojsku za vrijeme napada u Prvom svjetskom ratu. Nije važno što se dogodilo, važno je da ima inicijative da se zapiše to i da se ostavi nasljednicima. Da se uspostavi kulturna tolerancija, da se gleda globalno, a ne da se gleda kolektivno. Ako se nama nešto dogodilo... Želim reći da svatko je spreman priznati svoju žrtvu, a ne da se prizna to što je jedna zemlja napravila nekome. Imamo vojni sukob, imamo žrtve na jednoj i na drugoj strani tako da je dobro da se zapiše svjedočenja i na jednoj i na drugoj strani, žrtve i direktni i indirektni sudionici.

Eugen Jakovčić: Hvala Jasmina. To je bilo to. Hvala lijepa. Idemo dalje. S nama je dr. Nikola Samardžić sa Filozofskog fakulteta, univerziteta u Beogradu. Izvolite.

Nikola Samardžić: Hvala. Mislim da je dobro što je ova inicijativa tako precizno definisana. Ona izbegava ideološki moralne kategorije koje uvek mogu biti sporne u ovakvim istraživanjima i naravno u procesima koji predstoje, za koje možda naša društva još nisu dovoljno spremna. Dakle, mislim da je odlična ideja što su pojmovi istine i pomirenja možda stavljani u drugi plan i što su činjenice iznete u onaj prvi. Budući da je pristup istini subjektivan, da je doživljaj istorije isto tako legitiman predmet istraživanja kao istorija u materijalnom i duhovnom smislu koja se stvarno odvijala, dakle i ljudsko mišljenje je predmet istraživanja prošlosti. Iskustva u tranzicionim procesima i procesima suočavanja s prošlošću pokazala su da su ti procesi uvek bili postavljeni na dobre osnove kad su se zasnivali na činjenicama. Ako bi smeo da govorim u prvom licu množine, u ime jednog društva koje je nekad živelo u zajednici i koje će verovatno ponovo živeti u jednom drugom obliku zajednice, mi nismo znali sasvim dobro šta nam se događalo u tim, tokom tih velikih i dramatičnih diskontinuiteta koji su se odigrali u Prvom i Drugom svetskom ratu i da je jedno od posledica tog nedovoljnog znanja i nedovoljne intelektualne spremne da se činjenice prihvate, da je sve to bilo ugrađeno u ovaj konflikt koji je dobio zastrašujuće razmere i oblike usprkos činjenici da se odvijao i na linijama konflikata između veoma malih razlika. Način na koji je inicijativa postavljena da se činjenicama bave tela koja će imenovati države u regionalnom kontekstu ukazuju na potrebu da se do činjenica dolazi onako kako su te činjenice stvorene. Tu mislim i na sindrom spojenih sudova koji nipošto, naravno, ne bi trebalo da relativizuje odgovornost pojedinaca, institucija, ideja i mentaliteta u sukobu koji je bio veoma složen, koji je imao sve elemente etničkih, rasnih, građanskih i političkih obračuna koji su se često događali i u pozadini fronta, ne samo između direktno sukobljenih strana, i da je ova inicijativa u tom smislu jedan putokaz u kojem bi trebalo razmišljati na koji način će se odvijati i proces u budućnosti budući da su zločini počinjeni u fragmentaciji jednog zajedničkog političkog prostora koji se danas nalazi u jednom procesu defragmentacije, ako bi smo na taj način mogli da opišemo proces europskog ujedinjenja, s tim što prestolnica više neće biti Beograd nego će biti Bruxelles. Na onaj način na koji prošlost može da bude bolna, može biti bolna i budućnost, bez obzira na činjenicu da će ono doneti pokolenjima kojima ćemo ostaviti ovaj dokument, da će ona njima pružati više mogućnosti da se razvijaju i da se u ovom čitavom regionu komunicira na onaj način na koji to danas čine Francuska i Nemačka koje su izgradile ideju Evropske unije upravo na iskustvima vekovnih obračuna i zločina. U tom smislu ja sam nekako došao i da dam Nataši jednu ličnu podršku. Nije lako biti Nataša Kandić u Srbiji. Ja bi vas molio da toga budete svesni i da sam nekako, posmatrajući njen veoma vredan i dragocen trud svih ovih godina, spreman da blanko potpišem bilo koju njenu inicijativu. U tom smislu sam joj zahvalan i hvala vama na pažnji.

Eugen Jakovčić: Hvala vam gospodine Samardžić. Prije nego što Vesni i Nataši prepustimo, pa i našim moderatorima kolegi Trifunoviću i kolegici Jeleni Simić, ove završne zaključke i preporuke, ima li još netko intervenciju, naravno prije svega mislim na kolege znanstvenike i znanstvenice?

Alit Asović: Alit Asović, dugogodišnji aktivista u nevladinom sektoru, inače ljevičar. Prvo što mi pada na pamet poslije cjelodnevne diskusije, a što se potencira od strane sagovornika je pitanje legaliteta i legitimiteta Koalicije. Znamo da je rat na prostorima bivše Jugoslavije prvenstveno bio rat za teritorij. Što je podrazumijevalo neke konkretne radnje od strane političkih elita da bi se teritoriji očistili, da bi se napravile jednonacionalne države. U posleratnom periodu u kojem se sad nalazimo, koji je otprilike nastavak neke ratne psihoze, po pitanju nekih stvari bez obzira što su u novonastalim zemljama postoje parlamentarni sistemi, odnosno demokratski sistemi u pitanju nekih stvari postoji konsenzus u parlamentima tih zemalja koje su nastale. Tako da po pitanju ovoga o čemu raspravlja REKOM i moje kolege

postoji konsenzus. Dakle, u Hrvatskoj po pitanju ratnih žrtava ne postoji druga strana. U Srbiji također što se tiče žrtava s onih drugih, ne postoji druga strana. Dakle, postavlja se pitanje stvaranja sagovornika u tim zemljama, za nekakve ovakve ideje, dok tih sagovornika nema, odnosno dok nema kritične mase koja će biti sagovornik određenim političkim organizacijama koje su sada na vlastima, mislim da ovaj projekat ima malih problema. Naime, ako je po pitanju zločina koji se desio nasred teritorija koji se odnose na druge etničke skupine u zemljama na prostorima bivše Jugoslavije, ako postoji konsenzus u parlamentima, ja sam ubeđen da postoji konsenzus po pitanju ratnih zločina, onda ne vidim koja to kritična masa i u parlamentima tih zemalja koja bi pokrenula inicijativu da se nešto promeni po pitanju nacionalnih homogenizacija u tim državama. Meni su samo te ideje u pitanju. Znači, kako dobiti zeleno svjetlo tih parlamenata što je ključni uslov da bi to moglo da zaživi? To je jedna dilema koja se meni postavlja još od početka. Hvala, toliko.

Eugen Jakovčić: Hvala lijepa.

Haris Halilović: Dakle, Haris Halilović, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet kriminalističkih nauka. Ako sam dobro zapisao na početku, ovo su danas šesnaeste konzultacije, meni su prve. Materijali obiluju mnoštvom informacija, mnoštvom smjerova, ciljeva i vrlo je teško dati i donijeti jedan racionalan sud ili zaključak. No obzirom da sam kao pravnik naviknut da svijet oko sebe promatram kroz prizmu pravne istine, i možda jedne vrlo rigorozne forme u okviru te pravne istine, dokazane istine, a pravna istina vrlo često se do kraja ni ne spozna, vrlo često uopće ne dođe do pokušaja da se pravna istina u određenom, konkretnom slučaju utvrdi. Iz tog razloga smatram da, obzirom da ovaj projekt može rezultirati jednom kao odgovarajućom istinom, smatram da mu treba pružiti šansu. Naravno, ne treba se zavaravati da će i ta istina biti konačna istina. I ona će vrlo vjerovatno biti podvrgnuta odgovarajućoj evaluaciji. Ja bih toliko.

Eugen Jakovčić: Hvala vam lijepa. Naravno, svima se zahvaljujem. Idemo prema kraju, Nataša Kandić. Vrijedno ste sve zapisivali pa mislim da imate dovoljno materijala za zaključak ovih regionalnih konzultacija sa znanstvenicima. Izvolite.

Zaključci i preporuke

Nataša Kandić: Ja ću da izdvojim ono što je ostalo u mojoj beležnici kao veoma istaknuto danas u ovoj raspravi. Po prvi put je pomenuto otkad, znači su započete ove konzultacije, bilo ih je do sada šesnaest, da je sam proces konzultacija važan, a ne samo cilj te regionalne komisije za utvrđivanje činjenica, i da taj proces omogućava zapravo, prvu raspravu civilnog društva o prošlosti, značenju samih činjenica i potrebi uspostavljenja istih o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava. Ovo što je također vrlo jasno i po prvi put istaknuto, a to je inicirao danas gospodin Goldstein, spomenuvši nekoliko razina. Ja sam onda na to intervenisala i čini mi se da smo potpuno razjasnili da postoje neki nivoi kojima se mora baviti ta komisija, odnosno onim što može da bude podrška mandatu te komisije. Učinilo mi se da se može jasno reći iz onoga što je on govorio i onog mog posle dodatka da je, da ta komisija treba da obezbedi naraciju o tome šta se dogodilo, da je to najvažnije. Zatim da obezbedi dodatno dokumentovanje zločina koje neće biti obezbeđeno haškim suđenjima ili suđenjima pred nacionalnim sudovima. Zatim da će stvoriti po prvi put da će organizovati u tu svrhu arhivu kao i sudsku dokumentaciju, zimi ono što postoji u posedu organizacije za ljudska prava, raznih udruženja, udruga. Da će po prvi put to biti organizovano na jedan vrlo precizan metodološki način. Ono što mi se čini u vezi sa tim, a to je da se mora obezbediti kao najvažnija podrška radu te regionalne komisije. To je taj poimenični popis stradalih, ubijenih i nestalih, počevši od

'91. godine, i da se po iznošenju podataka može zaključiti da ima velike šanse da taj proces, znači poimenični popis, bude završen pre nego što bi ta regionalna komisija bila osnovana. Ovo što je također, čini mi se bitno, rečeno po prvi put da zapravo ne postoji regionalna javnost kao nešto što se može stvarno upadljivo videti, snimati, beležiti, ispitivati, nego da u stvari kroz ovaj proces mi stvaramo tu javnost koja podržava ovu regionalnu inicijativu, ovu inicijativu za osnivanje REKOM-a. I da onaj tko treba da ustvari najviše utiče i najviše doprinosi stvaranju te, da kažem, pozitivne regionalne javnosti je upravo ova stvorena regionalna koalicija. Ovo što je također danas rečeno, a to je da moramo da imamo jasan odnos između ove inicijative, između regionalne komisije, da to mora u konzultacijama biti jasno objašnjeno između REKOM-a i drugih mehanizama pravde, mehanizama tranzicione pravde. Zatim tačno pokušati definisati u toku ovih konzultacija šta će sadržati te preporuke, šta će biti, šta je u stvari predlog tog modela, a šta su preporuke? Zatim da se razjasni odnos inicijative i parlamenta i šta u slučaju da inicijativa ne bude usvojena. Čini se da je to nekako prihvaćeno od svih, da osnivači treba da budu parlamenti na osnovu interparlamentarnih ugovora. Da izbor članova komisije treba jako dobro osmisliti i da ga ne treba prepustiti nikakvim, da kažem, naknadnim razmatranjima, nego da izbor članova komisije mora biti jako pažljivo diskutovan ovde i ugrađen u taj model. Da li ćemo to predložiti, a postoji posebno telo koje će se baviti izgradnjom kriterijuma za izbor članova komisije, a naravno u okviru toga jeste gde vidimo predstavnike udruga, organizacija za ljudska prava, istoričare? Da li vidimo potrebu da u okviru komisije budu i neki ugledni ljudi iz Evrope ili Amerike sa velikim iskustvom u dokumentovanju ratnih zločina i u zapravo stvaranju jednog novog ambijenta upravo na nivou ustanovljenja činjenica o ratnim zločinima? Čini mi se da je jako dobro što je to danas vrlo jasno rečeno da je nama za buduće konzultacije neophodno da vjerovatno imamo jednu malu grubu skicu o tom, nekim elementima, strukturi te komisije ili čime bi se bavila ta komisija pa je pomenuto, to pitanje nestalih, da zapravo ta komisija mora da se bavi rešavanjem sudbine nestalih i otkrivanjem tih tajni masovnih grobnica. Ja bih samo tu dodala da trebamo da imamo u vidu da postoje gotovo svuda u svim državama bivše Jugoslavije državne komisije koje se bave rešavanjem skupine nestalih i da postoje instituti za nestale i postoje razna forenzička tela koja se bave ekshumacijama i DNK analizom. Naravno da ova komisija neće preuzeti funkcije ni instituta za nestale niti komisija koja se bave pitanjima nestalih, nego te stručne institucije, kao i forenzičari, oni trebaju da budu jaka podrška ovoj regionalnoj komisiji koja ima više šanse nego te komisije i instituti da uradi nešto što se do sada predstavljalo kao nerešeno pitanje, a to je sudbina, zapravo podaci o sudbini sedamnaest hiljada nestalih. Ali da se otkriju, priznaju, iznesu podaci o tim tajnim lokacijama posmrtnih ostataka tih sedamnaest hiljada. I ja iz ovoga izvlačim zaključak da mi ubuduće sa konzultacijama treba da idemo sa tim jednim grubim nacrtom mandata komisije i da vidim ulogu istoričara, naročito u tome određivanju, toga koje će sve žrtve biti obuhvaćene, ili biti u fokusu ove regionalne komisije. Vama je svima jasno da jedna regionalna komisija ako u svom mandatu bude imala pitanje sudbine nestalih i otkrivanja tajnih masovnih grobnica, da ona ne može da obuhvati sve ratne zločine, sve kategorije ratnih zločina i teških povreda međunarodnog humanitarnog prava. Zato je vrlo važno koncentrisati se ubuduće na to i što više raspravljati o tome kako bismo došli do toga šta je naš cilj. Pazite, iskustvo drugih pokazuje npr. Marokanske komisije, ona se isključivo bavila nestalima. Nema komisije koja se npr. bavila silovanjem. Možda zbog ove teške priče koja je godinama išla da je ovde bilo 15-20 hiljada silovanih žena, možda to treba pažljivo i vrlo ozbiljno razmatrati, ali onda to zahteva stvarno jednu veoma ozbiljnu raspravu koja će da osmisli i sadržaj javnih i sadržaj zatvorenih sednica, a isto tako nam je potreban, odmah u vezi sa tim, ali i u vezi sa sadašnjim drugim, veoma jak program zaštite svedoka, i žrtava. Ali čini mi se da s tim u vezi odmah treba pomenuti da ako mi obezbedimo regionalni kontekst, onda će taj regionalni kontekst obezbediti ono što smo čuli od Zdenke, tu potrebu za socijalnim priznanjem. Onda će to dovesti zbilja, stvarno do, po prvi put, do oslobađanja svjedoka i žrtava

da javno govore o tome što im se dogodilo, i onda ćemo imati jedan program zaštite, fokusiran na one koji će biti u ugroženoj poziciji, a to su oni koji su iz redova policije, vojske i uopšte oružanih snaga. I ja u mojoj beležnici imam još jedan zaključak, a to je da je strašno važno obratiti pažnju na tu kontrolu procesa konzultacija i kontrolu koja nastupa od trenutka kada se predaje predlog modela i preporuke parlamentima da onda se ne može dozvoliti posle dve godina konzultacija da se preda model i da onda čekamo šta će parlamenti odlučiti, nego da se mi onda nalazimo, tada u specifičnoj, ali ulozi koja važi za organizacije za ljudska prava i nevladine organizacije, grupe za pritisak. Znači, nećemo odustajati od predloga koji smo mi dali tim modelom i od preporuka. Znači, tražit ćemo, stalno ćemo kontrolisati da dobijemo maksimalno, ali ćemo morati imati u vidu da verovatno od onog našeg optimalnog modela, da neće baš biti svi usvojeni. Ali mi smo u prednosti, sve što bude urađeno na nivou preporuke i modela, bit će zasnovano na ovim dvogodišnjim, trogodišnjim konzultacijama i dobrom znanju i uvidu u iskustva drugih.

Eugen Jakovčić: Hvala Nataša. Evo za sami kraj obratit će vam se Vesna Teršelič, voditeljica Documente, Documente koja je organizator u ime koalicije za REKOM ovih današnjih regionalnih konzultacija u Zagrebu.

Vesna Teršelič: Ja ću samo ukratko na drugačiji način reći pet rečenica o zaključcima. Kako sam ja to čula i koju vrstu posla nam ostavlja, baš u pogledu svrhe gdje je Nejra Čengić otvorila pitanje koliko je bitno govoriti o tome čemu komisija i gdje smo od Srđana Vukodinovića čuli da je bitna za stvaranje ambijenta za suočavanje s prošlošću i za stvaranje povjerenja, za stvaranje prostora za glas žrtve, kako za one koje su već vidljive tako i za one nevidljivije. Isto tako za stvaranje preduvjeta za suosjećanje sa žrtvama iz vlastite i iz drugih grupa, priznavanje patnje, kako od strane vladinih institucija, ali i od strane pojedinaca i društava. I naglašen je doprinos suđenjima za ratne zločine i mogući doprinos reparacijama. Ostala mi je ta jedna bitna dilema koju sam čula u više izlaganja nad pitanjem kontrole. Šta u trenutku kada se inicijativa preda parlamentima, kako ćemo dalje i što ćemo dalje činiti i bitno je zapravo doista dobro o tome razmisliti i tu stvoriti kvalitetan prijedlog. I otvoreno je pitanje izbora članova i članica. Vlasta je spomenula ugledne osobe u regiji i mislim da je stvarno vrijeme da razmislimo o postupku nominiranja. Kako mi zamišljamo da bi to moglo ići? I naravno brojna pitanja u vezi mandata u kojem je svakako najvažniji onaj koji se možda i više otvorio na jučerašnjem našem razgovoru. Koje žrtve staviti u fokus rada komisije, ali svima je jasno da je to jako velika grupa. Potreban nam je argumentiran izbor zašto neke grupe žrtava da, a druge grupe žrtava možda ne. I tu je stvarno bitno predložiti dobru argumentaciju. I još bi rekla da je jučerašnji i današnji naš razgovor vidljiviji od svih ostalih javnih informacija u Hrvatskoj javnosti i da smo prvi put dobili medijski prostor i na HTV-u, nešto će danas biti na Novoj TV, dobro je da postoji taj nekakav proces napredovanja u tisku i u elektronskim medijima i da je bitno da se slično rade pomaci i u drugim zemljama gdje se poneki članak već objavio. Ali da će nam jako bitno biti povećati broj informacija o komisiji i da ne dužim više sa zaključcima. Nama će trebati i da preslušamo snimku i da pažljivo pogledamo transkript pa da onda predložimo zaključke, pa vas zamolimo opet bi li nešto dodali, da li smo nešto krivo shvatili. Hvala vam svima što ste došli, hvala prevoditeljicama koje su ustrajno prevodile. I hvala organizatorima, ekipi u kojoj su bili i Eugen, Igor, Blaženka, Tanja i Lejla, koja je sad već otišla, i Jelena koje je uskakala, i Besarta, koja je jutros pomagala i Aleksandru i ponovno Eugenu, koji je moderirao.

